

IPAROSOK OLVASÓTÁRA

XXI. évfolyam 1–3. szám.

Szerkeszti: MÁRTONFFY MÁRTON

nyug. iparoktatási főigazgató.

A KÖNYV TÖRTÉNETE

I. RÉSZ

**A MAGYAR KÖNYVNYOMTATÁS ÉS KÖNYVKERESKEDELEM
RÖVID TÖRTÉNETE A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL NAPJAINKIG**

**IRTA
STEINHOFFER KÁROLY**

Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) R. T. könyvkiadóvállalata, 1915.

TARTALOM

Előszó

Első fejezet

A magyar könyvnyomtatás rövid története

Nyomtatási kísérletek a Gutenberg előtti időkben

A könyvnyomtatás feltalálása és elterjedése a XV. században

A könyvnyomtatás meghonosítása Magyarországon.

Hessz András, az első magyar könyvnyomtató.

Magyar könyvnyomtatók külföldön (1472–1534)

A magyar könyvnyomtatás Honter Jánostól a szatmári békéig (1534-1711)

A magyar könyvnyomtatás 1712-től a kiegyezésig (1712-1867)

A magyar könyvnyomtatás 1868-tól napjainkig

Második fejezet

A magyar könyvkereskedelem rövid története

Irodalmi viszonyok és kéziratkereskedelem az ókorban és a középkorban

A könyvkereskedelem alapvetése és állapota a XV. és XVI. században

A magyar könyvkereskedelem kezdete.

Az első könyvkereskedők Budán, Felsőmagyarországon és Erdélyben (1484–1525)

A magyar könyvkereskedelem a mohácsi vésztől a szatmári békéig (1526–1711)

A magyar könyvkereskedelem 1712-től 1867-ig

A magyar könyvkereskedelem 1868-tól napjainkig

Előszó

A könyv történetének feldolgozását a következőleg terveztem: rövid összefoglalást adni a könyv történeti fejlődéséről és ennek bevezetéseként a magyar könyvnyomtatásról és könyvkereskedelemről rövid vázlatot, befejezésül pedig a könyv mai előállításának ismertetését.

Azonban az anyag elrendezésénél azt tapasztaltam, hogy mindezt a kiszabott kis terjedelemben nem lehet úgy feldolgozni, hogy ne veszítsen érdekességéből. Ezt elkerülendő, az anyagot két részre osztottam. Az első rész a magyar könyvnyomtatás és könyvkereskedelem rövid történetét foglalja magában, melyet a jelen füzetben adok, a második rész pedig a könyv történeti fejlődése és mai előállításának ismertetése leendő, melyet a jövő évfolyamban fogok közreadni.

Még így is az I. rész anyagát: a magyar könyvnyomtatás és könyvkereskedelem történetét a lehető legrövidebbre kellett szabnom. Már pedig a magyar kulturtörténetnek ezen mindeddig elhanyagolt ágának, minden részletre kiterjedő formában való megírása nem volna meddő munka. Hiszen a könyvnyomtatás és könyvkereskedelem történetében tükröződik vissza a legjobban a műveltség mindenkori állása, mely a nemzetek boldogulásának alapfeltétele. Nem egyszer győződhattünk meg, hogy amely nemzetnek kiterjedt műveltsége volt és van: azé a szellemi erők felett a hatalom és a tekintély.

Remélem, hogy ez a kis mű mostani terjedelmében is hasznos szolgálatot fog tenni s megerősíti az olvasókban azt a tudatot, hogy a könyvnyomtatás és könyvkereskedelem minden időben fontos és hatalmas eszköz volt a műveltség terjesztéséhez.

A mű megírásához közel 800 kötetből álló szakkönyvtáram szolgált forrásul.

Budapest, 1914 március havában.

Steinhofer Károly

Első fejezet

A magyar könyvnyomtatás rövid története

Nyomtatási kísérletek a Gutenberg előtti időkben

A történelem tudós művelői, kik bámulatraméltó igyekezettel kutatnak a múlt eseményei után, már rég felderítették, hogy az emberi ész szüleményeinek sokszorosítás útján való elterjesztésére és megőrzésére irányuló törekvés első nyomai a legrégebbi ókorba vezethetők vissza. Már akkor ismerték a kimetszett lemezekkel és a bélyegzőkkel való nyomtatást. A kimetszett lemezeket az egyiptomiak használták először a templomok és síremlékek díszítésénél. A bélyegzőket ellenben a babiloniaiak, jegyeknek és feliratoknak téglákba való benyomására. Hasonló bélyegzőket, melyekbe a szavak fordítva voltak vésve, a rómaiak és görögök is használtak, rabszolgák, állatok és edények megjelölésére. Fölötte csodálatos tehát, hogy mindazonáltal egy lépéssel sem jutottak közelebb a nyomtatáshoz, holott a megfordított írással való lenyomatást Ageszilaosz spártai király is alkalmazta és ez az eljárás már mindenütt ismertté lett. Plutarchosz jegyezte fel, hogy az említett király egy ütközetet megelőzőleg, hogy harcosaiba bátorságot öntsön, a következő cselhez fordult: mielőtt az isteneknek hozandó áldozathoz indult volna, tenyerére a «győzelem» szót festette megfordítva s azután a feláldozott állatnak máját egy ideig, mintegy mély gondolatokba merülve kezében tartotta, de hirtelen nagy lelkesedéssel ébredést színelte és felmutatta katonáinak a májra lenyomódott «győzelem» szót, mint az istenek kinyilatkoztatását.

A rómaiak azonkívül elefántcsontból faragtak betűket és azokat adták gyermekeiknek játékszerűen, hogy megtanuljanak olvasni. Ezt a módszert különben a IV. század végén már szent Jeromos is megpendítette, mikor egy római hölgyhöz, Letához intézett levelében, ennek leánya tanítására vonatkozólag ezeket írta: «Adjunk a gyermek kezébe puszpángfából vagy elefántcsontból faragott betűket játékszerűen, hogy maga a játék is tanítássá váljék. Nagyon célszerű a betűket gyakrabban összekeverni, így a helyzetcsere folytán a gyermek azokat nemcsak nevők, de alakjuk után is tanulja megismerni.» Hasonló eszmét pendített meg a híres szónok, Cicero is, ki «De natura deorum» (Az istenek természete) című művében Balbusz sztoikussal a következőket mondatta el Vellejusz epikureusnak: «Fel nem foghatom, hogy az, ki azt véli, hogy szilárd és megoszthatlan testek bizonyos mennyisége képesek volna véletlen együvéjutás által egy rendszeres szép világgá alakulni, ne higgye, hogy ha a 21 betű töméntelen mennyiségét, akár aranyból vagy bármely más anyagból legyenek ezek, összekeverve a föld kerektségén elterjesztenénk, ezekből Ennius évkönyvei azonnal olvashatóan összeszedhetők lennének. Részemről kételkedem abban, hogy a véletlen ezt csak egyetlen versben előidézni tudná.»

Mindebből az látszik, hogy már a régi rómaiak is tudták, hogy a mozgatható betűkkel szavakat lehet összerakni, de arra a gondolatra mégsem jutottak, hogy azokkal könyveket nyomtatni is lehetne.

A történelem tanúsága szerint 1041–1048 között a kínaiak próbálták először mozgatható betűkkel könyveket nyomtatni, de ennek semmi gyakorlati következménye nem volt. A feltaláló egy Piching nevű kovács volt, ki puha agyagból domborúan alkalmazott mozgatható, tetszés szerint összerakható és szétszedhető szóképeket formált, melyeket tűzön megkeményített, festékekkel bekent és a reá helyezett papírt kefével lenyomta. Piching halálával a nyomtatásnak ezt az eljárását nem folytatták.

A XIV. és XV. században a nyugaton általában a bélyegzőkkel és a lemezekkel való sokszorosítási eljárást alkalmazták. Ezzel leginkább a levélfestők és kártyakészítők foglalkoztak, kik nemcsak képeket, de kisebb terjedelmű könyveket is nyomtak. Nyomólemezekül eleinte fémtáblákat, későbben fatáblákat használtak. A nyomtatás pedig úgy történt, hogy a meg nedvesített papírt a könnyű földfestékekkel bekent fatáblára helyezték, dörzsölővel lesimították, miáltal az alakok és a betűk körvonalai mélyen a papirba nyomódtak. Ezzel az eljárással természetesen csak egyoldalú nyomás volt eszközölhető, a papír másik fele rendszerint üresen maradt. A fatábla-nyomatok három csoportba oszthatók: *a)* tisztán képek, *b)* képek magyarázó szöveggel és *c)* kizárólag szöveg. Minden ilyen egyes lapra nyomtatott kép vagy szöveg «breve»-nek nevezetett. A legismertebb könyv, mely abban az időben ilyen eljárással készült, az úgynevezett «Kis Donatusz», Eliusz Donatusz régi római nyelvtudós nagyobb latin nyelvtanának kivonata.

A táblákba való metszésnek veszélyes volt és a nyomtatáshoz használt eszközök kezdetlegessége ugyan nem volt alkalmas nagyobb terjedelmű könyvek előállítására, de azért a kolostorokban űzött kéziratmásolással szemben mégis nagy lépés volt a haladás útján és mindenestre előkészítője az önálló, szétszedhető és ismét összerakható betűk alkalmazására irányuló törekvésnek.

A könyvnyomtatás feltalálása és elterjedése a XV. században

A könyvnyomtatást a művelődéstörténet egyik nevezetes korszakában találták fel. A középkor átalakulásának korszaka volt ez. Az emberekben ekkor alakult ki a szabadabb gondolkozás és világnézet, új társadalmi rend keletkezett, mely megtörte a nemesség és a papság hatalmát és kiszorította tekintélyét és befolyását. A vallásos buzgóság és hiszékenység tünedezett és felébredt az egyéniség tudata. Reformátorok léptek fel, kik új és merész tanokat hirdettek, humanista mozgalmak támadtak, melyek felelevenítették az ókor klasszikus irodalmát, forrongásba ejtván a szellemeket.

Ilyen mozgalmas volt az a korszak, melyben a könyvnyomtatást feltalálták. A feltaláló személyét azonban hosszú ideig homály fedte és a kutatóknak nagy fáradságába került, míg kiderítették, hogy a feltaláló Gutenberg János volt. Eleinte nem kevesebb, mint 17 német, francia és olasz város versenyzett a könyvnyomtatás feltalálásának dicsőségéért, később azonban már csak Bamberg, Harlem, Strasszburg és Mainz városok között folyt a küzdelem. Bamberg Pfiszter Albertért, Harlem Janszoon Lörincért, Strasszburg Mentelin Jánosért és Mainz Gutenberg Jánosért szállt sikra. A győzelem pálmáját végre Mainz város vitte el s így ma már általánosan el van ismerve, hogy a könyvnyomtatást Gutenberg János találta fel.

Gutenberg János, a mainzi Genszfleisch patriciusi család sarja, 1390–1400 között született Mainzban. A Genszfleisch család nevét a Mainzban tulajdonát képezett «Hof zum Genszfleisch» nevű háztól vette. Gutenberg János atyja, Genszfleisch Friele, Mainzban tiszteletbeli számvevő volt, de 1420 körül, a patriciusok és céhbeliak között kitört torzskodások miatt kénytelen volt 112 patriciusi családdal együtt kivándorolni. 1430-ban ugyan kibékültek a polgárok s a száműzött családok nagyrésze ismét visszajött Mainzba, de Gutenberg János atyja nem; valószínűleg időközben meghalt Strasszburgban, ahol a család száműzetése alatt tartózkodott.

Gutenberg János az ő nevét anyja, született Wyrich Elza zum Gutenberg után vette fel és kezdetben csak predikátum gyanánt használta. Hogy atyja halála után továbbra is Strasszburgban

maradt, amellett szólnak ama nagyfontosságú pör aktái, melybe Gutenberg Jánost 1439-ben Dritzehn örökösei keverték. A pör aktáiból ugyanis kitűnik, hogy Gutenberg János Strasszburgban a mechanika különféle ágával foglalkozott. Jövedelmének főforrását akkor az ötvösség képezte s így megtanította Heilmann Andrást a kövek csiszolására. Ezenkívül szövetkezett 1437 végén vagy 1438 elején Riffe János lichtenauai bíróval tükrök készítésére, melyeket az aacheni búcsún kellett volna értékesíteni. Midőn azonban Heilmann András és egy másik strassburgi polgár, Dritzehn András, aki már korábban is összeköttetésben állott vele, ezt megtudták, ők is be akartak lépni a szövetkezetbe, mely kívánságuknak Gutenberg János eleget is tett, de fejenként 80 forint betétet kért tőlük. A várt nyereség azonban soká késett, mert az aacheni búcsú 1440-re halasztatott el. Emiatt azután, de különösen mivel a társak egy látogatásuk alkalmával észrevették, hogy Gutenberg János lakásán még egyéb művészetekkel foglalkozik, ők is meg akarták azokat tanulni és új szerződést kötöttek, mely szerint egyenként még 125 forintot fizettek be azzal a kikötéssel, hogy ezért öt éven át részüik van a nyereségből. Azonkívül kikötötték azt is, hogy ha a szerződés tartama alatt valamelyik fél meg találna halni, annak örökösei 100 forint kártérítésben részesülnek, de az időközben előállított munkák és eszközök a szövetkezet tulajdonában maradnak.

A szerződés megkötése után, rövidre reá, 1438 végén, meghalt a szövetkezet egyik tagja: Dritzehn András, mielőtt még a reá eső betétet teljesen befizette volna; tartozott ugyanis még egy 75 forintos részlettel és korábbi időből 10 forinttal. Dritzehn testvérei, György és Miklós, hivatkozva arra, hogy meghalt bátyjuk szerény kis vagyonát egészen befektette a közös vállalatba, be akartak lépni a szövetkezetbe, de Gutenberg János ezt nem engedte meg és emiatt pörre került a dolog.

A pör aktái szerint Gutenberg János és társainak első szerződése, mint azt már fennebb is érintettük, tükrök készítésére vonatkozott, a másikat pedig különféle titkos művészetek értékesítésére kötötték. A tükörgyártás akkor már nem volt titok, arra nézve pedig, hogy mit értettek a szerződő felek a «titkos művészetek» alatt, Gutenberg János nem adott felvilágosítást. De a tárgyalások folyamán előfordult különböző technikai kifejezésekből, továbbá a már említett eszközökből és anyagokból arra lehet következtetni, hogy Gutenberg János már Strasszburgban foglalkozott a könyvnyomtatás eszméjével és hogy a «titkos művészetek» alatt ezt értette. Emellett szól az a körülmény is, hogy a pör aktáiban többször előfordul egy sajtó, mely Dritzehn András lakásán volt elhelyezve s melyet Gutenberg János, amannak halála után, azonnal szétszedetett és onnan elvitetett, nehogy beavatatlanok kezébe kerüljön és titka idő előtt felfedeztessék.

Dritzehn András örököseit 1439 december 12-én elutasították keresetükkel és Gutenberg Jánost 15 forint megfizetésére kötelezték, bár a szerződés szerint 100 forint volt az örökösök részére kikötve, csakhogy Dritzehn András 85 forint tartozását levonásba hozták.

Gutenberg János időközben zavartalanul folytatta működését másik két társával, de úgy látszik, nem sok anyagi haszonnal, mert folytonosan gondokkal küzdött.

Gutenberg János Strasszburgban való tartózkodását igazolni lehet egészen 1444 március 12-ig, mikor a városi adókönyvek szerint illeték fejében 1 forintot fizetett le. Ezután nyoma veszett és csak 1448 október 16-án tűnt fel újra, de már szülővárosában, Mainzban, amikor 150 forint kölcsönt vett fel. Gutenberg János ezt a kölcsönt kétségkívül találmányának fejlesztésére fordította, de úgy látszik, nem volt elég, mert a következő évben új kölcsön után nézett. Ekkor szövetkezett Fuszt Jánossal, aki később oly végzetes befolyást gyakorolt sorsára. Fuszt Jánostól ugyanis 6% kamatra 800 arany forintot vett kölcsön, hogy ezzel az összeggel egy nyomdát rendezzen be s az összeg biztosítására lekötötte neki az egész berendezést. Ez az akkori viszonyokhoz képest nagy összeg elég volt a nyomda felszerelésére; minthogy azonban

Fuszt János meggyőződött a találmány jövedelmező voltáról, szeretett volna a nyereségen is osztozkodni s készen nyilatkozott erre az esetre évenként újabb 500 forintot a vállalatba fektetni, továbbá a házbér és személyzet, valamint a papír és festék vásárlására is előleget adni. Ámbár e megállapodás alkalmával Fuszt János kijelentette, hogy ezen összegek után kamatra nem tart igényt, Gutenberg János, aki valószínűleg türelmetlenül várta már céljának elérését, mégis írásbelileg kötelezte magát kamatok fizetésére.

Így működtek azután együtt. Fuszt János időközben megismerkedett Schöffer Péterrel, későbbi vejével, akit egészen alkalmasnak tartott arra, hogy a nyomdában Gutenberg Jánost helyettesítse. S mikor Fuszt János a találmánnyal már eléggé tisztában volt, elvált Gutenberg Jánostól és 1454-ben beperelte őt követelése erejéig, mely kamatokkal együtt 2026 forintra rúgott. A pört 1455 november 6-án meg is nyerte és a nyomda az ítélet folytán egyedüli birtokába jutott.

Gutenberg János tehát itt állott csalódottan, reménytelenül. Tény azonban az, hogy az első sajtótermékek előállítása az ő műve volt. Mert azok a kisebb iratok és legelső nagy műve, a 42 soros biblia, melyekről tudomásunk van, 1453–1455 között készültek.

Fuszt János különben már 1454-ben, Gutenberg János legértékesebb anyagából, berendezett Schöffer Péter közreműködésével egy másik nyomdát s innen került ki 1457-ben az ismert latin Pszalterium, ezzel a végszóval: «Ez a könyv a nyomtatás művészi találmánya és a betű alkotása segítségével készült, minden tollvonás nélkül, Isten tiszteletére Fuszt és Schöffer szorgalma által, az Úr 1457-ik esztendejében Mária mennybemenetele napján.»

Nemsokára azonban Gutenberg János, Humery Konrád dr. mainzi szindikusz anyagi támogatása mellett, egy újabb nyomdát rendezett be és ezen nyomta 1460-ban legutolsó ismert művét, a Katholikon-t.

Az 1462-iki mainzi nagy tűzvész alkalmával újra tetemes károkat szenvedett, úgy hogy 1465-ben örömmel fogadta Adolf nasszaui érsek meghívását, a ki őt hivatalnokává nevezte ki. Ennek a vendégszerető egyházfőnek az udvarában fejezte be áldásos, de gondokkal és küzdelmekkel teljes életét 1468 február végén. Szülővárosában hatalmas ércszobor őrzi emlékét, míg halhatatlanságát találmánya hirdeti, mellyel az emberiséget megajándékozta.

A könyvnyomtatás kezdetben természetesen őshazájában, Németországban terjedt el a legjobban. Mainz után Strassburgban tünt fel az első könyvnyomtató Mentel János személyében, ki 1460 körül állított fel nyomdát. Az első, évszámmal ellátott terméke azonban csak 1473-ból való. Bambergben 1465-ben Pfiszter Albert foglalkozott elsőnek a könyvnyomtatással. Kölnbe 1466-ban Zell Ulrik hozta be a könyvnyomtatást, Augsburgba 1468-ban Zainer Günther és Nürnbergbe 1470-ben Szenszenschmied János. Híres könyvnyomtató volt Nürnbergben a későbbi években Koburger Antal, kinek egyébként nagy kiterjedésű könyvkiadó üzlete is volt. 1473-tól 1513-ig működött. Mindenesetre nem lesz érdektelen felemlíteni azt is, hogy Koburger Antal nyomdájában látott napvilágot az első magyar nyelvű nyomtatvány, az István király szent jobbjáról szóló ének, melyből azonban nem birunk egyetlen példányt sem. Lipcsében, a német könyvkereskedelem mindenkori gócpontjában, Friszner András állította fel az első nyomdát 1481-ben. Mindezeknél a nyomdáknál a mainzi könyvnyomtatás sajátos jellege jutott érvényre.

Olaszországba két német vándorkönyvnyomtató, Pannartz Arnold és Schweinheim Konrád vitték be a könyvnyomtatást, kik 1464-ben Szubiakoban, 1467-ben pedig Rómában állítottak fel nyomdát. Velencében 1469-ben Speyer János, Milanóban ugyanezen évben Lavagna Fülöp, Nápolyban 1471-ben Rieszinger Sixtus vetették meg az első nyomda alapját. Olaszország az

új művészetet nagy előszeretettel karolta fel és itt vették eredetüket az első latin, görög, héber és arab betűk, valamint a dült betűk is.

Franciaországba 1470-ben Strasszburgból hívtak be több német könyvnyomtatót, névszerint Gering Ulrik, Kranz Márton és Friberger Mihályt, kik Párisban telepedtek le. Csakhogy akkoriban folytonos zavargások voltak Franciaországban és emiatt művészetükkel kezdetben nem igen tudtak sikert elérni.

Hollandiában Aalszt városában Martensz Dierik állította fel az első nyomdát 1473-ban.

Spanyolországot egy Palomar nevű német könyvnyomtató ismertette meg az új művészettel. Első művét 1474-ben nyomta Valenciában.

Angolországban Caxton Vilmos volt az első könyvnyomtató, ki 1471-ben Londonban állította fel nyomdáját és csakhamar a hiresebb könyvnyomtatók sorába emelkedett.

Ausztriában legelőször 1482-ben Bécsben egy vándor-könyvnyomtató működött, ki néhány kisebb művet állított elő. Az első állandó nyomdát ugyanitt 10 évvel később Winterburger János állította fel, ki misekönyveket és egyéb nagyobb műveket nyomtatott.

Lengyelországban is még e század végén, 1491-ben, állított fel az első nyomda Krakóban, Szaybold Frank által.

Mindezekből láthatjuk, hogy a könyvnyomtatás mindenütt, ahol a felvilágosodás és haladás elől el nem zárkoztak, kedvező talajra talált.

A könyvnyomtatás meghonosítása Magyarországon.

Hessz András, az első magyar könyvnyomtató.

Magyar könyvnyomtatók külföldön (1472–1534)

Hazánkban a reneszánszműveltség Mátyás király alatt érte el tetőpontját. Tudjuk, hogy Mátyás király nemcsak bölcs és igazságos uralkodó volt, hanem tudós és felvilágosodott férfiú s mint ilyen hő pártfogója volt a tudománynak és a művészeteknek. Udvarában állandóan olasz tudósok és művészek tartózkodtak, kik nagy befolyást gyakoroltak az ízlés finomulására és a műveltség elterjedésére.

Ilyen körülmények között csak természetesnek kell találnunk, hogy hazánkba a könyvnyomtatást is hamarosan behozták. Meghonosítója Karai László budai prépost, alkancellár volt. Hogy és miképpen jutott ehhez az emlékezetes szerephez, az az alábbiakból tűnik ki. Karai Lászlót 1470-ben a király mint rendkívüli követet küldte a pápához Rómába s az örök városban időzván, megtekintette a Masszimo-palotában működő nyomdát, melyet 1467-ben két német könyvnyomtató állított fel. E nyomda híre kiválóan díszes kiállítású könyvei révén akkor már igen el volt terjedve. Nagyon hihető tehát, hogy tudós Karai Lászlóban felébredt az óhajtás, hogy hazánk se nélkülözze tovább a könyvnyomtatást, melynek segítségével a tudomány és a műveltség szélesebb körben terjeszthető.

Amilyen gyorsan felismerte a könyvnyomtatás nagy jelentőségét, olyan gyorsan meg is valósította óhajtását. Rögtön tárgyalásba bocsátkozott a nyomda egyik német munkásával, Hessz Andrással, avégből, hogy Magyarországon állítson fel nyomdát. A nyomda berendezésének költségeit Karai László magára vállalta. Így megegyezván, Hessz András azonnal útra kelt és 1472-ben Budán, a prépostság egyik épületében felállította a nyomdát. A nyomda felállítása azonban nem volt könnyű dolog. S ezen nem is lehet csodálkozni, mert hiszen nálunk akkor

még nem ismerték a könyvnyomtatást. Hessz András csak nagy küzkdések árán tudta a leg-szükségesebb eszközöket beszerezni, a betűk vésésére pedig egyáltalában nem talált megfelelő embert. Próbálkozott ugyan egy budai ötvössel, kinek római nyomtatványokat adott mintának, hogy ezeknek gömbölyű, olasz betűit utánozza, de az nem igen sikerült. A rajz finomságát, a vésés éles szabatosságát nem volt képes utólni.

Hessz Andrást egyébiránt is csalódás érte. A király és a főurak, kiknek pártfogására a leg-jobban számított, nem igen törődtek a nyomdával. Mátyás király meg épenséggel távol tartotta magát. Persze, a király inkább gyönyörű és nagy művészettel kidolgozott kódexeiben lelte örömet, az egyszerű betűvel nyomtatott könyv nem igen volt kedvére. Nem tudta finoman kifejtett szépérzékét kielégíteni.

Igy tehát egyedüli pártfogója Karai László volt, ki őt meghívta. Csakhogy ő nem volt képes a nyomdát munkával ellátni. Hessz András mindezt látván, saját kockázatával maga vállalt munkát. Még pedig olyan könyvnek a kinyomtatására gondolt, mely általánosabb érdeklődésre tarthat számot. Erre csakhamar rájött. Felismerte a magyarnak kiváló kegyeletét nemzete multja iránt s így elhatározta, hogy elsőnek a magyar nemzet történetét bocsátja közre. Ez a könyv «Chronica Hungarorum» cím alatt 1473 junius 5-én, nagy 8-rét alakban 67 levél terjedelemben és pergamen vastagságú papíron nyomva, meg is jelent. Általában azonban «Chronicon Budense» cím alatt ismeretes. A könyv záradéka így hangzik: «Finita Bude Anno dñi M. CCCC. LXXIII. in uigilia pantheocostes: per Andreā Hess.» Hogy ki volt az írója, azt még mostanáig sem derítették fel. A könyv ugyan Karai Lászlónak van ajánlva, de ez még korántsem bizonyítja, hogy ő írta volt. Ezt az ajánlást Hessz András egyedüli pártfogójához, a vele tanúsított jóindulatért, inkább hálából intézhette. E könyvészeti tekintetből ritka kincsből mindössze 9 példány ismeretes s ezekből 3-at Magyarországon őriznek.

Hessz András ezenkívül még egy-két nagyobb műnek a közrebocsátását tervezte, de azt már nem valósította meg. Lehetséges, hogy első könyvével, mely egyúttal az utolsó is volt, nem érte el a várt eredményt, mert rövid időre reá a nyomda működése megszűnt, ő pedig nyom-talanul eltűnt.

Az első magyar nyomda megszűntével hazánk ismét évtizedeken keresztül nyomda nélkül maradt. Azonban 1472-től 1494-ig külföldön működött számos magyar könyvnyomtató, kik közül legtöbbnek saját nyomdája volt. A különös azonban az, hogy ezek a külföldön működő magyar könyvnyomtatók a hazájukat csak némileg is érdeklő műveket egyáltalában nem adtak ki. Panzer György «Annales Typographici ab artis inventae origine ad unum MD. – Norimbergae 1794–1796» című műve szerint a következő magyar könyvnyomtatók működtek külföldön: Szebenbürger Tamás (1472–1481), Raab András (1476–1486), Bernardus de Dacia (1478), Petrus Ungarus (1482), Garai Simon (1491) és Basay C. (1494).

A budai nyomda után a magyar szent korona országainak területén újabb nyomda 1507-ben Horvát- és Szlavonországban, Zengben állíttatott fel, Szenjánin Gergely által. Itteni működéséről csak egy horvát nyelvű mű ismeretes. Sziléziában nemrég felfedeztek egy ismeretlen művet, melyet 1494-ben Zengben nyomtattak, de hogy ki által, azt mindeddig nem állapították meg. Eszerint tehát Zengben már 1494-ben volt nyomda. De az is lehetséges, hogy a nyomdahely költött. Utána Zágrábban működött egy Oderburgi Kraft Hermayor nevű vándor-könyvnyomtató, kitől szintén csak egy mű maradt reánk.

A magyar könyvnyomtatás Honter Jánostól a szatmári békéig (1534-1711)

A magyar könyvnyomtatás második korszaka 1534-től 1711-ig terjed. Ezen utóbbi évet azért vettük határ gyanánt, mert ebben az évben kötötték meg a szatmári békét, mely után a vallási és függetlenségi harcok korszakát a békés fejlődés és a modern állam kialakulásának korszaka váltotta fel.

A XVI. és XVII. században a magyar könyvnyomtatás már nagyobb arányokat öltött. Ezt a körülményt mindenesetre a reformációval kell kapcsolatba hoznunk. Az új hit terjesztésére főleg a vitairatok szolgáltak, melyeket nyomda nélkül nem igen lehetett terjeszteni. A reformátorok ezt jól tudták, azért, aki csak tehetett, elsajátította a könyvnyomtatás mesterségét és ahol az új hit szilárd talajra számíthatott, ott ügyük érdekében azonnal nyomdát állítottak. Innen van, hogy a XVI. és XVII. században a magyar nyomdák majdnem mind a protestánsok kezében voltak. De tény az is, hogy a reformátorok lendítették fel nálunk a könyvnyomtatást. A katolikusok csak későbbben ismerték fel a könyvnyomtatás jelentőségét. Mikor a visszahatás szelleme mindinkább érezhetővé vált, akkor gondoltak csak arra, hogy nyilatkozataikat a nyilvánosság elé viszik, de minthogy nyomdájuk nem volt, azokat Bécsben nyomatták. Szegedy Gergely, Draskovics György, Oláh Miklós, Telegdy Miklós és a katolicizmus többi védőinek művei mind itt nyomattak. Feltűnő és egyetlen kivétel a XVI. század vége felé Szilvási János volt, ki katolikus szellemű vitairatát a Heltai-örökösök nyomdájában nyomatta.

A XVI. század könyvnyomtatását a napi szükséglet korának is nevezhetjük, mivel a könyvnyomtatás célja inkább a szellemi fellendülésre irányult és a technikát elhanyagolta. Jellemző erre nézve a tudós pap és csínra törekvő könyvnyomtatónk, Abádi Benedeknek nyilatkozata: «Jobban tetszik, hogy a könyv hamar kikelhetne, noha nem igen szíp betűvel volna, – hogy nem mint szíp betűre erőlkednénk, nagy késedelemmel, – mely dolog a keresztyéneknek igen káros volna.»

A XVII. században azonban már a könyvnyomtatás technikai kifejlődése is fellendült.

A magyar könyvnyomtatás második korszakának első könyvnyomtatója Honter János protestáns pap volt, ki 1534-ben Brassóban állította fel nyomdáját. A nyomda felszerelését Bázelen szerezte be. Honter János állította fel az első papírmalmot is és ő alapította a híres brassói könyvtárt, mely 1698-ban leégett. Nyomdájából latin, görög és német nyelvű művek kerültek ki, melyek csinos kiállításukkal nagy feltűnést keltettek. Honter János különben kiváló fametsző-művész is volt. Halála után Wagner Bálint brassói lelkész kezelte a nyomdát 1557-ig. Utóda Szebeni Nyirő János volt, ki 1580-ig működött. Brassóban ő nyomtatta az első magyar nyelvű könyvet «Az életnek kútfeje» címen. Ebben az időben, 1577-től 1628-ig működött még Brassóban Greusz György.

E korszak második nyomdáját 1537-ben Nádasdy Tamás gróf állította fel Ujsziget nevű birtokán, Sárvár mellett. E nyomdában 1540-ig egy bécsi könyvnyomtató működött. Erdősi Szilveszter János felügyelete alatt, de nem igen boldogult. Közben megérkezett Sárvárra Abádi Benedek, ki Krakóban hallgatta az egyetemet és ott a könyvnyomtatás mesterségét is elsajátította. Nádasdy Tamás gróf meghívására ő vette át azután a nyomda vezetését és igyekezett a megkezdett műveket befejezni. Három mű jelent meg: Dévai Biró Mátyás «Orthographia Ungarica» és Erdősi Szilveszter János «Grammatica» és «Uj Testamentum magyar nyelven» című műve. Ezek voltak az első magyar nyelvű könyvek, melyeket hazánkban nyomtattak. Az utolsónak említett könyv minden tekintetben elárulja, hogy Abádi Benedek nemcsak kitűnő könyvnyomtató volt, de jeles betűöntő és fametsző is, mert a bibliában előforduló fametszetek állítólag tőle származnak. 1542-ben a nyomda megszűnván, Abádi Benedek kiment Wittembergbe, ahol 1543-ban pappá szentelték. 1543-ban visszatért hazánkba és előbb Eperjesen,

majd utóbb Szegeden lelkészkedett. Halálának éve ismeretlen. Bod Péter «Magyar Athenász» című művében így szól róla: «Keveset lehet erről az emberről tudni; eredetét kiktől és hol vette, hivatalát hol és micsoda viszontagságok közt folytatta? Mindazonáltal illendő, hogy neve maradjon jó emlékezetben, kiváltképen ez okon, mert ez volt, aki legelsőben Magyarországban az Istennek új testamentomi Szent Beszédét Magyar nyelven kinyomtatta.»

Nyolc évvel az újszigeti nyomda megszűnte után, 1550-ben, Kolozsvárott Heltai Gáspár állított fel nyomdát. Heltai Gáspár protestáns lelkész és író származására nézve szász volt s tanulmányait a wittenbergi egyetemen végezte. 1545-ben elnyerte a kolozsvári lelkészi állást s 1550-ben, egy külföldről jött szakképzett könyvnyomtatóval, Hoffgref Györggyel felállította igen szép betűkkel, csinos díszítményekkel és hangjegyekkel felszerelt nyomdáját. Legelső ismert könyve «Kisded magyar káté»-ja, mely még a nyomda felállításának évében, 1550-ben készült. Ez évben még egy könyvet bocsátottak közre, a «XIII. század elején hozott ítéletek jegyzőkönyvé»-t, latin nyelven. A következő évben pedig megjelent 4 kötetre tervezett bibliafordításának I. kötete. Ugyancsak 1551-ben kezdték és 1552-ben fejezték be «Jesus Sirah és Bölcs Salamon könyvei»-t, valamint a «Részegségről és tobzódásról» című művet és a bibliai fordítás IV. kötetét. Ezeken a könyveken mint a nyomda tulajdonosa Heltai Gáspár és Hoffgref György van feltüntetve. 1553-tól 1557-ig azonban csak az utóbbinak a neve szerepelt a nyomdából kikerült könyveken. Úgy látszik, a két társ nem tudott egymással összeférni, minek folytán Heltai Gáspár kilépett.

Heltai Gáspár 6 éven keresztül nem foglalkozott könyvnyomtatással. De már 1559-ben ismét átvette a nyomdát s ez időtől kezdve egymaga volt a tulajdonos. Újabb könyvnyomtatói munkásságát «Magyar Agendájá»-nak a kiadásával kezdte meg, melynek latin előszavában ezt írja: «Ime legkedvesebb atyámfiak! a ti magatok és az egyházak használatára újra kiadtam az Agendát, az az: az egyházi cselekedetek formáit magában foglaló könyvet, első szüleményét újra megindított munkásságomnak, melyet előbbi társammal való kijöhetetlenségem miatt, bizony nagy fájdalmamra, kénytelen voltam félbeszakítani. Nem is gondolhatok különös megindulás nélkül ezen 6 esztendő lefolyására, mely az egyház valami kitűnő haszna nélkül enyészett el.» E sorokból azt vesszük ki, hogy a nyomda az alatt a 6 év alatt nem mutatott fel valami fényes eredményt. De a mulasztást Heltai Gáspár fényesen pótolta. Egészen haláláig szakadatlanul folytatta könyvnyomtatói munkásságát. Utolsó műve a «Krónika a magyarok viselt dolgairól», mely hosszú ideig nemzetünk egyik legkedveltebb olvasmánya volt. Ennek a műnek a nyomtatását azonban már özvegye fejezte be 1557-ben. Az öreg Heltai Gáspár közben meghalt. Joggal mondhatjuk, hogy működésével halhatatlan érdemeket szerzett a magyar könyvnyomtatás és irodalom terén. De mondhatjuk azt is, hogy az erdélyi zomántechnikát, mely a híres kolozsvári Rákóczi-kehelyben maradt meg legnagyobb méretű formájában, ő vitte be a könyvnyomtatásba.

Halála után 7 évig özvegye bírta a nyomdát, kitől azután fia, ifj. Heltai Gáspár vette át, ki apjának méltó utódja volt s ugyancsak számos művel gazdagította irodalmunkat. Többek között nyomtatta Werbőczy «Hármaskönyvé»-t és Tinódi «Króniká»-ját, az első históriás énekeskönyvet és a «Kopaszság dicséreti»-t.

Ifj. Heltai elhunytával a nyomda leányára, Heltai Annára szállott, kinek révén Láng Tamás lett a tulajdonos. Ezután 1630-ban az utóbbi egyik rokonának, Raviusz Mátyás kezébe került a nyomda. Mint művezetők működtek ifj. Heltai Gáspár elhalálása után ezen nyomdában: Makai Nyirő János (1619–1621), Válaszuti András (1624), Szilvási András (1625–1630), Abrugi (Abrugyi) György (1630–1660). Ez volt a Heltai nyomda utolsó művezetője.

A XVI. századbeli magyar könyvnyomtatásnak egyik legérdekesebb alakja kétségkívül Huszár Gál, a tudós pap és reformátor volt, ki először 1554 végén tűnt fel, mikor Oláh Miklós érsek

üldözése elől Magyaróvárra menekült. Az érsek valószínűleg az új hit terjesztése miatt vette üldözőbe. Huszár Gál Magyaróváron 1557-ig időzött. Még ez évben Bécsbe ment, ahol barátságot kötött Hoffhalter Ráfáellel, az akkor általánosan ismert könyvnyomtatóval. Tőle megtanulta a könyvnyomtatás mesterségét s mielőtt Bécsből eltávozott, nyomdát is vásárolt, melyet 1558-ban Magyaróváron állított föl.

Huszár Gál könyvnyomtatói működése azonban a környékbeli katolikus papságnak nem tetszett. A káptalan Ferdinánd király előtt be is panaszolta «eretnek könyvek» nyomtatása miatt. Emiatt Magyaróváról menekülnie kellett, különben börtönbe került volna. Épen ekkor kapott Kassa városától meghívást, az ott megüresedett hitszónoki állásra. Így lett 1560-ban kassai hitszónok. Kassai rövid tartózkodása azonban folytonos zaklatások, idézések közben telt le. Alig hogy Kassára ért, ott is megkezdődött a protestánsok üldöztetése s így többekkel együtt ő is börtönbe került. Híveinek azonban sikerült őt a börtönből kiszöktetni és álruhában kijuttatni a város falain kívül. Szabad volt tehát az út és gyorsan menekülnie kellett. Útja Debreczenbe vitte. Itt sem pihent tétlenül. Nyomdáját, melyet sikerült Kassáról magával hoznia, azonnal felállította s megkezdte működését, nem mint pap, hanem mint Debreczen első könyvnyomtatója. Itt 1561-ben már kiadta a «Szent Pál apostol levelei» című művet. Ezenkívül még néhány könyvet nyomtatott. Csakhogy a könyvnyomtatás nem biztosított neki megélhetést s így Debreczent is hamarosan otthagyta. Innen 1562-ben Révkomáromba ment, majd 1565-ben Nagyszombatba, de egyik helyen sem volt maradása az új hit terjesztése miatt. 1570-ben Komjátiban állapotodott meg s itt 1573-ig könyvnyomtatói munkásságot fejtett ki. 1574-ben a pápai egyház meghívta lelkésznek és itt fejezte be 1575-ben viszontagságos életét.

Huszár Gál után Török Mihály volt Debreczen könyvnyomtatója, ki 1563-tól 1567-ig működött. Egyidőben telepedett meg Debreczenben vándornyomdájával Hoffhalter Ráfáel bécsi könyvnyomtató, ki Bécsből az új hit terjesztése miatt volt kénytelen Magyarországra menekülni. Itt 1565-ben, későbbben pedig Nagy-Váradon nyomtatta Meliusz Péter szuperintendens műveit. Utánuk következett Komlós András, ki 1569–1575-ig működött. Komlós Andrást Hoffhalter Rudolf váltotta fel, Hoffhalter Ráfáel fia. Debreczenben 1576-tól 1587-ig működött, de közben Nagy-Váradon is megfordult nyomdájával. 1590-től 1593-ig Csáktornyai János volt Debreczen könyvnyomtatója.

Gyulafehérvárott János Zsigmond meghívására Hoffhalter Ráfáel állított fel nyomdát 1567-ben, ki Debreczenből jött ide. Minthogy pártfogója a választott magyar király címet viselte, magát királyi könyvnyomtatónak nevezte. A nyomda 4 évig működött s ezen idő alatt kizárólag az unitárius hitfelekezet érdekét szolgálta. János Zsigmond halála után a katolikus Báthori István fejedelem rendeletet adott ki a nyomtatás korlátozására vonatkozólag s ennek következtében a nyomda megszűnt.

Számottevő nyomdák voltak a XVI. században Nagyszebenben is. Itt 1575-ben Heuszler Márton és Wintzler Márton állították fel az első nyomdát. Utóbbit későbbben Frautlinger Gergely váltotta fel. Mint nagyszebeni könyvnyomtatók szerepeltek még: Greusz György (1588), Krato János Henrik (1590–1594), Fabriciusz János (1596–1598), Thilen Jakab (1618), Pisztoriusz Márk (1629–1657), Hermeliusz János (1659), Hildebrand Kristóf (1659).

Felsőmagyarország egyik nagyfontosságú kereskedelmi és politikai városában, Bártfán, 1578-ban Gutgeszell Dávid állított fel nyomdát, melyből 1599-ig számos latin és német nyelvű könyv került ki. Bártfa akkori könyvnyomtatásáról a «Vasárnapi Ujság» 1870. évi 22. számában Eötvös Lajos tollából a következő érdekes sorokat olvassuk: «Gutgeszell Dávid bizonyosan német ember volt, a város és az egész környezet szász, a katonai főparancsnokság idegen s a felső vidék irodalmi nyelve latin, német s némi részben szláv volt, csak magyar nem. Egészen más helyzete volt Debreczennek, Kolozsvárnak, Váradnak és Nagyszombatnak – mely utóbbi

akkor még tiszta magyar város volt – s épen ezért lehetett az itteni nyomdák működése csaknem kizárólag magyar, míg ellenkezőleg Bártfáé idegen.» Gutgeszell Dávidot 1598-ban a nem kevésbé termékeny Klösz Jakab váltotta fel és működött 1667-ig. Nyomdája meglehetősen berendezéssel bírt, minek bizonyítéka az a könyv, melyet I. Rákóczi György költségén 1628-ban nyomtatott. Ez a könyv, Gvedvara Antal «Fejedelmeknek serkentő órája» című műve volt, Prágai András szerencsi udvari predikátor fordításában. A több 100 ívre terjedő ívrétű mű különösen ízléses címbetűivel tűnt ki és az akkori kor egyik legolvasottabb könyve volt. Ebből a műből Péchy Jenő gyűjteményében fennmaradt egy példány, melynek belső lapján I. Rákóczi Györgynek ezen, saját kezeivel bejegyzett parancsa olvasható: «Ez könyvet adtam mostam szerencsi tiszttartóm Tállyai István kezében, hogy gondját viselje és a várhoz megtartsa, jövőben ha ő róla leszállana is, ezt akármilyen módon inventáriumban tartozzék beírni és az vártól nem idegeníteni, becsületi oltalmazás alatt, ő utána az többi is ezen pena alatt. Datum Szerencs 28 die Anno 1629. Rakoczy Georg.»

Míg az eddigi nyomdák a protestánsizmus érdekében működtek, addig a Telegdy Miklós nagyrépost által 1577-ben felállított nagyszombati nyomda kizárólag a katolicizmus szolgálatában állott. Telegdy Miklós ugyanis időszerűnek látta, hogy végre energikus eszközökhöz forduljon s ezért megvásárolta a bécsi jezsuiták évek óta heverő nyomdáját és saját házában felállította. Ebből a nyomdából kerültek ki azután az ébresztő katolikus irodalom első termékei. A nyomda legelső irányú terméke Telegdy Miklós «Evangelium»-a volt, melynek címlapja végső sorai így szólnak: «Nyomtatott Nagy-Szombatban, Az Felséges Romai Chaszarnac Kegyelmes engedelmeboel, ugyan azon Telegdy Miklós házánál M. D. LXXVII. Esztendoeben.»

A «kegyelmes engedelem» alatt a cenzura lappangott. Ballagi Aladár dr. «A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877» című művében a cenzura történetét a következőkben adja elő: «A cenzurát Magyarországon nem lehetett elismerni. Egy ügyben nem a hivatott fórum, a magyar országgyűlés, hanem I. Ferdinánd császár önhatalmilag intézkedett, midőn az 1529-iki birodalmi gyűlés elnapolása után elrendelte, hogy minden nyomtatvány, kinevezett értelmes férfiak által megvizsgáltassék s azokból a hiányos tételek kitörültesse. A visszaélés megvolt s az alattvalók elősmervén azzal, hogy meghajoltak előtte; a bitorolt hatalom odáig ment nálunk, hogy alkotmányos országban is törvénné akarta emelni az önkényt.» Majd így folytatja: «1570-ben II. Miksa ismét római császár rendelkezett Magyarország jogai felől is, midőn nálunk csakúgy megparancsolta, mint a szent birodalomban, hogy minden könyv, röpirat, füzet, vagy bármely nyomtatvány a szerző és könyvnyomtató nevével, valamint a nyomtatási évszámmal legyen ellátva s egyúttal elrendelte, hogy felsőbb engedelem nélkül, minden nyomda felszerelése és működése szigorúan tilos.» Kétségtelen, hogy a protestánsok sokat szenvedtek a cenzura részéről, mert már 1665-ben mint sérelmet terjesztették az országgyűlés elé: *libros protestantium per censuram Viennensem impediri.*

A nagyszombati nyomdát különben 1584-ben Rudolf király, mint az első katolikus nyomdát külön pártfogásába vette és a többi nyomdák működését a régebbi királyi rendeletre való hivatkozással megszüntette. Ez az intézkedés azonban csak írott malaszt maradt.

Telegdy Miklós halála után, 1586-ban, az esztergomi székes-káptalan tulajdonába ment át a nyomda. Később pedig Forgách Ferenc a jezsuitáknak adományozta, kik azt 1635-ben «akadémiai nyomda» címmel ruházták fel. Itt nyomtatták Pázmány Péter műveit, többek között a híres «Igazságra vezető Kalauz»-t, fényes és pazar kiállításban. E könyv első kiadása 816 folio-lapon 1613-ban Pozsonyban jelent meg; 2-ik kiadása 1623-ban és 3-ik kiadása 1637-ben. Ez utóbbi nyomtatott Nagyszombatban.

Tekintélyes nyomdahely volt a XVI. század végén Vizsoly is. Itt 1585–1588 között a főurak pártfogása mellett Mantskovics Bálint állított fel nyomdát. A nyomda Károli Gáspár vezetése alatt működött, ki technikailag is értett a könyvnyomtatáshoz. A nyomda legelső, de egy-szersmind e század legnagyobb műve Károli Gáspár 2 folio-kötetes biblia fordítása volt, mely ezzel a záradékkal látott napvilágot: «Mantskovit Bálint nyomtatása által Visolban kezdetetett böjtelő-szombaton, az az 18. napján böjtelő havának, 1589. esztendőben. És elvégeztetett Istennek kegyelmességéből, 20. napján szent Jakab havának, Krisztus Urunk születése után ennyi esztendőben: 1590. Kiből dicsértessék az Urunk állandó szent neve, mind örökkön örökké. Amen.» A vizsolyi biblia irodalomtörténeti szempontból még ma is nevezetes könyv, mert ez a szentírás első teljes magyar fordítása, mely magában foglalja az apokrif könyveket is. A nyomda 1625-ben Kolozsvárra került.

Kisebb nyomdák működtek ebben az időben a következő helyeken: Abrudbánya (1569), Komjáti (1570), Szempte (1573), Alsólendva (1573), Eperjes (1573), Nedelic (1574), Varasd (1574), Pápa (1577), Szászváros (1582), Keresztur (1610), és Simánd (1610).

Pozsony első könyvnyomtatója Waló János volt, kitől azonban csak egy nyomda-termék maradt reánk 1594-ből. Egy német nyelvű «Zeitung», mely a törökök megveretését hozta hírül.

Az első állandó nyomdát Pozsonyban 1604-ben Forgách Ferenc primás állította fel, mely a protestantizmus ellensúlyozását célozta. E nyomdából került ki 1643-ban az «Asszonyunk Szűz Máriának Három külömb időre való Szolosmája» című imakönyv, mely az akkori magyar könyvnyomtatás remekei közé tartozott. A nyomda 1666-ban szűnt meg.

A magyar könyvnyomtatás első virágzása Lipsai Rhéda Pál felléptével kezdődött, ki 1596-ban Debreczenben állított fel nyomdát. 1619-ig működött s ezen idő alatt tekintélyes szerepet játszott nemcsak Debreczenben, de egész Magyarországon, mert termékei szép haladásról tettek tanúságot. 1607-ben nyomtatta Károlyi Péter «Elementae Grammaticae Graecae» című művét, az első debreczeni könyvet, melyben görög betűk is használtattak. Rhéda Pál halála után, 1620 március 20-án, két fia, Pál és Péter vették át a nyomdát, 1630-ban pedig vétel útján a város tulajdona lett.

Kassa, Felsőmagyarország fővárosa, csak a XVII. század elején lett nyomdahely. Első könyvnyomtatója a bártfai Klösz-családból került ki. Kassa város tanácsa ugyanis felszólította a bártfai könyvnyomtatót, hogy helyezze át nyomdáját Kassára, de az vejét, Fischer Jánost ajánlotta a tanács jóindulatába. Ezek után Fischer János 1610-ben felállította Kassa első nyomdáját. Kassa város 1613. évi december 5-iki jegyzőkönyve szerint «az könyvnyomtató küldött az becsületes tanácsnak egy kötés új kalendáriumot ajándékon; az becsületes tanács is ígért neki 4 köből gabonát». Az említett kalendárium az 1614. évre szólott. 1614-ben bekövetkezett halálával özvegye állott a nyomda élén, vezetését pedig Feszt János tanult könyvnyomtatóra bízta. Őt követte 1621-ben Moller Miklós, ki Bethlen Gábor fejedelem tipográfusának nevezte magát. Utána Schultz Dániel vezette a nyomdát, majd özvegye, egészen 1640-ig. Schultz Dánielné halála után a nyomda csak vegetált, 1645-ben pedig az örökösök Kassa városának lekötötték adósság fejében. A nyomda 1653-ban a város kezéből vétel útján Geversz Bálint tulajdonába került. Geversz Bálint a nyomda felszerelésére úgy látszik, nagy gondot fordított, mert 1657-ben a nyomdának a latin és német betűkön kívül voltak görög betűi is, sőt betűöntőkészülékkel és ehhez való matricákkal is bírt. Ezeken kívül működött még Kassán Szeverini Márk (1658–1662), Tüersch Dávid (1663–1668); ennek özvegye (1668–1669), Erich Ericusz (1669–1670), Bositz István (1671–1683) és Schultz János (1691).

Felsőmagyarország másik kulturvárosában, Lőcsén, 1617-ben Schultz Dániel állított fel nyomdát, ki azonban csak rövid ideig működött. 1623-ban Kassára ment. Schultz Dániel távozása után Brewer (Breuer) Lőrinc lett Lőcse könyvnyomtatója 1623-tól 1662-ig. Működésének ideje alatt elég sok könyvet állított elő s ezáltal csakhamar a nagytekintélyű könyvnyomtatók sorába emelkedett. 1641 óta voltak görög betűi is. 1665-ben Gyöngyösi János nála nyomatta «Vellus Aureum Beatificandae Animae» című latin művét, melyért 138.50 forintot fizetett. Csak az a kár, hogy nem lehetett megállapítani, hány példányban nyomtatott. Ez a fennmaradt nyugtából sem tűnik ki, melynek szövege így szól: «*En Samuel Brewer Löchei Typhographus tenore praesentium megh vallom, hogy a Nemzetes Szabó Márton wram, Palatinus wram eő Nagysága Murányi tisztartója, azon könyv felől, az kit Rudus Pater Joannes Chrisostomus eő Nagyságának dedikálta jámborul megh contentalta kézpénzel fl 138.50. Die 2. Januarii Ao. 1666. Idem qui supra. – Ita est fr. Chrysostomus de Gyöngyös m. p.*» Halála után fia, János hasonló szellemben vezette a nyomdát.

A lőcsei nyomda papírszükségletét – Ballagi Aladár dr. szerint – már hazai papírmalom elégítette ki. Lőcse közelében a város birtokát képezett szepesmegyei Tepliczen 1613-ban kezdte meg működését a Spilenberger Sámuel lőcsei orvos által felállított második magyar papírmalom. A régi tepliczi papír vízjegye nyomtatványon: hármassal halomból kiemelkedő kettős kereszt, melyre kétfelülről oroszlánok ágaskodnak; fölötte kilencágú korona.

Gyulafehérvárott, ahol már a múlt században is volt nyomda, 1620-ban Bethlen Gábor felállította a nagy fejedelmi nyomdát, melynek vezetői Válaszuti András és Mezleni Márton voltak. Később I. Rákóczi György és neje, Lorántffy Zsuzsanna fejlesztették s csakhamar jelentős szerephez juttatták a nyomdát. Ebben az időben Effmurt Jakab és Major Márton voltak a vezetők. Alattuk a nyomda alig győzte «az ő Nagyságok s egyes buzgó uraságok rendeletére kinyomásra küldött magyar s oláh művek elkészítését».

Szabó Károly «Régi magyar könyvtár» című művében 26 magyar nyelvű, többnyire vallásos és pedagógiai tartalmú művet sorol fel, melyek ebben az időben a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában készültek. Legkiválóbb ezek közül a «Graduál» (Énekeskönyv) volt. Felette érdekes, amit erről Szilágyi Sándor «I. Rákóczi György» című művében ír: «A protestánsok énekeskönyvei az összes hívek használatára szolgálván, egyszerű alakban láttak világot. A közhasználatban lévő énekeskönyvnek sok fogyatkozása volt. Bethlen udvari papjának, Geleji Katona Istvánnak ösztönzésére a püspök, Keserü Dayka István, hozzá fogott annak kijavításához s kiegészítéséhez. A himnuszokat kiigazítá, rimekbe szedte s énekhez alkalmazá, a hiányokat különböző példányokból pótolta. Bethlennek megtetszett ez a munka, leíratta és fényesen bekötötte. Természetes csak egy példány volt meg: a fejedelmi templomban. De Rákóczi azt akarta, hogy az összes egyházakban egyforma legyen a kultusz, mi csak úgy volt elérhető, ha azt minden egyház megkapja s «elméjét ottan annak kinyomatására bírta». Megbízta a püspököt, készítse sajtó alá, de a püspök mindjárt a munka elején meghalt s így annak befejezése Gelejire, mint a püspök munkatársára maradt. Geleji a kéziratot új javítás alá vette, hagyott ki belőle, toldott hozzá, azt mintegy negyedrésznivel öregbíté. A fejedelem saját költségén kinyomatta. Minthogy a katolikusok Graduáljának nagy ívrétű alakját választá, a betűket és hangjegyeket külön kellett hozzáönteni. Nem a hívek, hanem az egyház használatára volt szánva. Kétszáz példányban volt nyomva, ajándékuul kétszáz egyháznak. A példányokba a fejedelem beírta a maga nevét, és jellegjét s azután szétküldte azokat.»

A fejedelemnek azonban sok baja lehetett könyvnyomtatóival, mert amint egy bizalmas emberének panaszolja, «a Graduált két sajtón nyomják s még sem tudnak vele elkészülni». Végre is úgy segített a dolgon, hogy a lengyel király útlevelével Hamburgon át, Hollandiából hozatott könyvnyomtatókat s a «Graduál» 1636 elején elkészült.

1639-ben pedig Brassai Márton volt a nyomda vezetője. Neve azonban nem igen ismeretes, mert a könyveken nem használta. Hogy ez időben ő volt a nyomda vezetője, azt Geleji Katona Istvánnak I. Rákóczi György fejedelemhez 1639 december 12-én írt leveléből tudjuk: «Ngodnak jelentetem Bisterfeldius wram által az én concióimnak nyomtatásokban való nagy fogyatkozását, de Marci Brassóból eljött s Istennek hála Albert is ismét feléledett, mert megint hozzá kezdtek.» Brassai Márton, úgy látszik, igen tevékeny és szorgalmas könyvnyomtató volt, miáltal nem kis mértékben kiérdemelte I. Rákóczi György fejedelem megelégedését, ki 1651-ben nemességre emelte.

1640 körül I. Rákóczi György, ugyancsak Gyulafehérvárott oláh nyomtatványok készítésére külön nyomdát rendeztetett be, ahol 1641-ben kinyomatta az oláh bibliát, 1642-ben pedig az oláh kálvinista kátét.

Sárospatakon, eme nevezetes helyen, I. Rákóczi György neje, Lorántffy Zsuzsánna felállította 1650-ben a második fejedelmi nyomdát, melyet 1657-ig Remiusz György vezetett. Utóda Rozsnyai János volt, közhasznú tevékenységét azonban csak 1671-ig fejthette ki, mert ez évben a jezsuiták a főiskolát és a nyomdát szétűzték.

A könyvnyomtatásban ebben az időben majdnem a XVII. század végéig tartó hanyatlás állott be. Nemcsak nálunk, de egész Európában. Kivétel csak Hollandia volt, ahol az Elzevir család a könyvnyomtatást éppen akkor a virágzás és művészet legnagyobb, szinte bámulatos fokára emelte. És ezen időbeli néhány jelesebb könyvnyomtatóinkat mi is Hollandiának köszönhetjük. Itt képezte ki magát Szenczi Kertész Ábrahám, ki 1640-ben Nagy-Váradon állított fel nyomdát, mellyel Nagy-Váradnak török kézre jutásáig, 1660-ig, tevékenyen működött; Töltési István, ki 1683-ban a debreczeni városi nyomda vezetését vette át és Misztótfalusi Kis Miklós, ki 1693-ban Kolozsvárott állított fel nyomdát.

A hanyatlás korában nagyon sok magyar író külföldön nyomatta műveit. Legtöbbet Szenczi Molnár Albert nyomtatott. Frankfurtban Szauer János nyomdájában ő maga is korrektor, majd Openheimben Galler János nyomdájában felügyelő volt és itt nyomtatott 1612-iki zsoltár-fordítása is.

A XVII. század folyamán keletkezett kisebb nyomdákat a következőkben foglaljuk össze: Németujvár (1619), Pápa (1624), Trencsén (1637), Tejfalú (1638), Brassóban, ahol 1534 óta állandóan volt könyvnyomtatás, 1630-tól Hermann Mihály fejtett ki nagy tevékenységet s sorát e században még számosan követték; Csepreg (1643), Nagyszeben (1663), Zsolna (1665), Loréom (1670), Sopronban 1673-ban Dobner Sebestyén Ferdinánd állította fel az első nyomdát, mely a század végéig működött; Szászsebes (1683), Keresd (1683), Zágráb (1690), és Késmárk (1705).

Bártfán 1668-tól Szambuch György vezetése alatt városi nyomda működött. A nyomda 1672-ben megszűnt, azonban 1701-ben Scholtz Tamás újra életre keltette és fenntartotta 1715-ig. Ekkor a kassai jezsuiták vásárolták meg és kassai nyomdájukkal egyesítették.

Szenczi Kertész Ábrahám, minthogy Nagy-Váradról távozni kényszerült, nyomdáját 1660-ban Kolozsvárra tette át, majd innen 1663-ban Nagyszebenbe. Közben több kisebb nyomda működött Kolozsvárott, 1672-ben pedig felállította I. Apafi Mihály fejedelem a híres ref. főtanodai nyomdát, melyről a «Magyar Könyvszemle» 1882. évfolyamában a következőket olvassuk: «A Szenczi Kertész Ábrahám-féle s megszakadás útján fiskusra szállott, valamint a gyulafehérvári országos nyomdát I. Apafi Mihály 1672-ben és 1673-ban a kolozsvári főtanodának adományozta. Ezekhez járult a Gilányi Jakab által vásárolt s felerészben a főtanodának, felében a kolozsvári ev. ref. egyháznak ajándékozott tipográfia, melyet Bacsesdi

Sára, előbb Székely László, később gróf Haller István hitvese, Tótfalusi Kis Miklós által megigazított s 560 m. forintért tőle 1702-ben kiváltván, az egy ideig külön használtatott.»

A ref. főtanodai nyomda első vezetője 1672-től 1684-ig Vereasegyházi Mihály volt, ki már 1668-ban mint a fejedelem udvari könyvnyomtatója szerepelt. Ebből az időből ismerjük konvencióját, mely szerint kötelezte magát, hogy a fejedelem számára felényi fizetésért dolgozik, az artikulusokat pedig ingyen nyomatja. A konvenció teljes szövege így hangzik: «Conventio nobilis Michaelis Vereasegyházi, typographi nostri, annus incipit 27. September 1668. Lészen készpénz fizetése per annum másfélszáz forint. Ruházatára hét sing gránátposztó. Huszonöt kis köből buzája. Két negyvenes bora. Fél köből kásája. Fél köből borsója. Három disznó. Hat bárány. Tizenhat itce vaj vagy itcéjéért 25 pénz. Tizenhat itce méz vagy annak is itcéjéért 25 pénz. Azonkívül mikor számunkra munkálkodik, felényi fizetést adunk, mint mások szoktak adni. Artikulusokért pedig semmit nem adván neki, ajándékon tartozzék kinyomtatni. Dato in civitate nostra Alba Julia etc. Michael Abafi.» Ez a konvenció mindenestre igen jellemző az akkori viszonyokra nézve.

Pozsonyban, ahol a könyvnyomtatás mindenkor a fejlődés magasabb fokán állott, 1669-ben Gründer Gottfried állított fel újabb nyomdát és nagyarányú tevékenységet fejtett ki. Gründer Gottfried protestáns vallású volt s ezért nyomdáját 1671-ben bezárták. A katolikus egyház ugyanis panaszt emelt ellene, hogy számos polemikus könyvet adott ki a katolicizmus ellen.

A katolikusok, úgy látszik, mindenáron ki akarták szorítani a protestáns érzelmű könyvnyomtatókat. Elkeseredett harcot vívtak ellenük, de bármihez folyamodtak is, erősségüket már nem tudták ledönteni. A katolikusok újabb fegyvere az 1676-ban Csiksomlyón Kájoni János rendfőnök által felállított kolostori nyomda volt. Leginkább vallásos tárgyú műveket nyomtatott, melyek az erdélyi keresztény műveltség terjesztését célozták. A nyomda egészen a XIX. század közepéig működött.

Töltési István, ki 1683-ban Rozsnyai Jánost váltotta fel a debreczeni városi nyomda vezetésében, a város költségén 1681-ben Hollandiába ment, hogy ott a könyvnyomtatást és betüöntést a legtokéletesebben elsajátítsa. Hazajövele után a városi nyomdát mindjárt új metszésű betűkkel szerelte fel, de 1686-ban már végleg távozott Debreczenből. Komáromba ment, hol saját nyomdát állított fel.

Töltési István távozása után a debreczeni városi nyomdát Kassai Pál vezette 1686-tól 1694-ig, majd özvegye 1696-ig. Utána Vincze György következett 1697-től 1704-ig. Ezen idő alatt súlyos katasztrófa érte Debreczen városát a nyomdával együtt. Ugyanis 1704 október 21-én a várost ellenséges német csapatok rohanták meg és feldúlták. Ez alkalommal nemcsak a főiskolai könyvtár és a nyomda ment tönkre, hanem az öreg tanácsházban elrejtett sárospataki nyomda felszerelése is. A veszély elmúltával azonban a nyomdát hamarosan helyreállították.

A XVII. század leghíresebb és legtevékenyebb könyvnyomtatója, Misztótfalusi Kis Miklós volt. Hogy könyvnyomtatói munkásságát kellően értékelni tudjuk, szükséges, hogy életének történetével kissé részletesebben foglalkozzunk.

M. Kis Miklós 1650-ben a Nagybánya mellett fekvő Alsó-Misz-Tótfaluban született. Szülei szegények voltak s így nem igen volt módjukban fiúkat iskoláztatni. S ha véletlenül nem akadt volna pártfogója, M. Kis Miklós hazai irodalmunk és könyvnyomtatásunk nagy kárára, talán örökre elveszett volna.

Horthi István, alsó-misz-tótfalusi ref. lelkész, ki felismerte tehetségét segítette a tanulásban. Előbb a helybeli, majd a nagyenyedi híres kollégiumba adta. Ez utóbbi helyen cipőkiosztó lett, ami abban az időben megtisztelő állás volt. Innen pedig Fogarasra került, mint református tanító, hová időközben pártfogója is átment papnak.

Itt Horthi Istvánnak ismét alkalma volt rendkívüli tehetségéről és szorgalmáról meggyőződni s ezért felhívta reá Tofeusz Mihály erdélyi református püspök figyelmét. Mikor azután 1680-ban 350 tallérnyi, az akkori szokás szerint, kéregetés útján gyűjtött pénzével Amszterdamba ment, hogy mint főiskolás papságra készüljön, a püspök a fejedelem tudtával megbízta, hogy az ott nyomandó biblia javítására is ügyeljen fel. Itt azonban belátta, hogy a biblia nyomtatása, hibás szövegének javítása sok időt igényel s legalább másfél évet kell csupán a nyomdában töltenie Amszterdamban, – mialatt természetesen a főiskolai előadásokra nem járhat – megfogadta tehát egykori tanára Pápai Páriz Ferencnek tanácsát s a könyvnyomtatás tanulásához fogott. Mestert fogadott, kinek félévre 200 forintot fizetett s elhatározta, hogy nemcsak a nyomtatást és betüöntést sajátítja el, hanem az öntéshez szükséges betüminták metszését is, hogy a bibliát saját maga által öntött betűkkel nyomathassa ki. E célra és a biblia kinyomtatására hazulról 2500 aranyat kért. Csakhogy ezt az összeget nem kapta meg. Ekkor elhatározta, hogy amit egy ország nem mer megcsináltatni, megcsinálja ő a maga erejéből.

M. Kis Miklós ügyessége a betüöntésben akkora lett, hogy mesterét is meghaladta és féltékennyé tette azt. Ilyen körülmények között mindenesetre nagy jövőre lett volna kilátása, ha ott marad Hollandiában. Csakhogy nem maradt. Egyedüli vágya az volt, hogy a biblia nyomását befejezze és azután hazajöjjön. A nagy művet 1690-ben befejezván, Lengyelországon keresztül hazajött, mintegy 40,000 forint értékű bibliakészletével.

Mikor hazaérkezett Erdélybe, a fejedelem szívesen fogadta. Bibliája igen megtetszett neki s ezért megígérte, hogy Kolozsvárott nyomdát állíttat fel számára. Könyvnyomtatói működését 1693-ban Kolozsvárott meg is kezdte, hol 1702-ig a könyvnyomtatás mellett élénk irodalmi tevékenységet is fejtett ki. Mint a református egyház hivatalos könyvnyomtatójának, nyomtatott műveinek tekintélyes részét a református és unitárius imádságos könyvek, zsoltárok, katekizmusok, halotti beszédek és búcsúztatók képezték. Emellett azonban több kisebb iskolai földrajzon és olvasókönyvön kívül, számos latin és magyar nyelvű tudományos művet is állított elő. A nevezetesebbek ezek: Werbőczy István «Hármaskönyvé»-nek egyik 4-rétű kiadása, «a Haza fiainak szükségekre és hasznokra, deákul s magyarul kinyomtatva», továbbá egy másik híres régi könyv, a Haller «Hármas Istoriá»-ja, szintén 4-rétben és egy 12-rétű igen gondos szedésű «Arithmetika» Menyői Tolvaj Ferencről. Pápai Páriz Ferenc volt tanárának is több nagyobb művét nyomtatta. Így «Az emberi test nyavalyáinak okairól, fészkeiről» és az «Idvességes és szükséges elmélkedés arról, mikép kellessék keresztyén embernek élni» című orvosi és filozófiai tartalmú műveit.

A nyomdájából kikerült művek eléggé bizonyították M. Kis Miklós korát megelőző ízlését, szakértelmét és különösen nyomdájának gazdag felszerelését.

Azonban minden törekvése és áldozatkészsége s minden ügyessége mellett nem igen talált elismerésre hazájában. Kétszer volt kénytelen védekezni a megtámadtatások ellen. Először 1697-ben a latin «Apologia bibliorum»-ban, a bibliájának irányát kifogásoló ortodoxia ellen, másodszer pedig 1698-ban magyarul «A maga személyének, életének, és különös cselekedetének mentségé»-ben. Ebben védekezett az ellene szórt vádak ellen s korjellemző azon nyilatkozata, hogy bár az általa nyomtatott zsoltárt 1 tallér helyett 10 sustákon (20 garason), a bibliát 12 forint helyett 5-ön adta: e művek mégsem váltak kelendőkkel – szabott áruk miatt; «mert az a nemzet semminek limitált árához nem szokván, nem állhatja meg, hogy mégis el ne kunyoráljon benne: úgy hogy, ha a bibliát 2 pénzen tartanám, mégis a magyar 1 pénzen kérné». Keserűségében azt is mondja, hogy «az igazgatásnak változásával bejött sok húzás-vonás» neje örökétől megfosztotta; s ezért azután ellenei s némely főurak közzsinat elé idézték, hol az utóbbi vád visszavonására kényszerítették s mindkét iratnak példányait beszedték.

M. Kis Miklós 1702-ben, mint a hazaszeretet és irodalom mártirja halt meg. Pápai Páriz Ferenc versekben írta meg életrajzát, melyet «Életnek képe, példás emlékezetre méltó neve a Nemzetes, Tiszteletes, Tudós M. Tótfalusi Kis Miklós Uramnak» cím alatt az özvegy azután ki is nyomtatott s amelyben M. Kis Miklós tehetségét a többek között így méltatja:

«Mindenféle nyelvben s minden formában
Betűt metszhet vala nagyobbban és apróbban;
Úgy jár vala tudós keze az acélban.
Mint másnak a könnyen engedő viaszban.»

Ezt az elismerést méltán megérdemelte.

E korszakot azonban nem zárhatjuk le anélkül, hogy meg ne emlékezzünk a nagyszombati katolikus nyomdának II. Rákóczi Ferenc idejében való szerepléséről. Ugyanis abban az időben ez a nyomda gondoskodott a szabadságharc nyomtatványairól. Itt nyomtatták egyéb proklamációk és szabályzatokon kívül II. Rákóczi Ferencnek fegyverre szólító manifesztumát; továbbá 1704-ben egy másik manifesztumát «Az Ausztriai Ház erőszakoskodása alól való felszabadulásáért fogott Magyar fegyvernek ártatlanságáról»; 1706-ban a «Hadi regulák azaz artikulusok a vitézlő rend számára » és végül pedig II. Rákóczi Ferencnek imádságát, mely által «a birodalom alatt lévő vitézlő Magyar nép és az ő kegyelmes Urát s Fejedelmét a buzgó imádkozásban követni megtanulja».

Bár II. Rákóczi Ferenc az I. Lipót által Magyarországra behozott cenzurát 1703-ban megszüntette és a sajtót szabadnak tekintette, azt azonban mégsem tűrte, hogy az országban az ő hatalma alá került részeiben a magyar nemzetet gyalázó, vagy ennek szabadságküzdelseit kisebbitő, elferdítő, meghamisító nyomtatványok jelenjenek meg.

Ilyen volt pedig a Brewer-féle nyomdából kikerült híres «Lőcsei kalendárium»-nak az 1705. évre szóló folyama, mely valami labancos embertől szerkesztve, benne a megelőző 1704-iki év hazai eredményei császári szellemben adattak elő. Az 1704. év december havában Lipótvárát ostromló II. Rákóczi Ferenc ennek tudomására jutván, december 20-án Galgóc várából kelt rendeletet intézett felsőmagyarországi tábornokához, Berthóthy Ferenchez, vizsgálatot és az említett naptár példányainak lefoglalását parancsolván. Az érdekes fejedelmi rendelet kivonatossan így szól: «Die 20. X-bris Bertóti Ferenc úrnak, hogy a lőcsei typographus miért nyomtattatta a kalendáriumban a históriát nemzetünk prostitutiójára és maga hitetlenségének indiciumjára? azt investigálja, minden munkáit penig suppressálja, bennünket aziránt voltaképpen tudósítson.»

A magyar könyvnyomtatás 1712-től a kiegyezésig (1712-1867)

A magyar könyvnyomtatásnak ezen harmadik korszakát 1848-ig a privilegiumok korának nevezhetjük. Mindjárt e korszak elején, 1715-ben III. Károly Bécsben kelt kiáltványával elrendelte, hogy: «Tiltatik oly könyvnyomtatók letelepedése, kik nem becsületes és tisztességes egyének, valamint azok, kik vonakodnának az általunk rendelt eskü letétele által minket arról biztosítani, hogy a birodalmi rendeleteket mindig szigorúan megtartani el nem mulasztandják. Meghagyjuk, hogy minden nyomdához értelmes és tudományos cenzorok neveztesse, kiknek kötelességükké tétessék, hogy a nyomtatványok figyelmes átolvasása után azokat az író, költő, kiadó és könyvnyomtató kereszt- és vezetékneve, valamint az évszám és város megnevezése nélkül sajtó alá bocsátani vagy eladni ne engedjék, ellenkező esetben a kiadó, író és könyvnyomtató vagyonával, becsületével, testével, ingóságaival, vagy vérével kiméletlenül

bűnhödni fog». Ezek mellett a rendszabályok mellett működtek a magyar könyvnyomtatók több mint egy századon át. Bár a XVIII. század végén Mária Terézia s később fia, II. József enyhítettek a szigorú rendszabályokon, de végleg mégsem törölték el.

A cenzurát, mely 1540 óta kisebb, majd nagyobb mérvben állandóan működött, intézményileg III. Károly hozta be. Azelőtt privilegium nélkül is működhettek a nyomdák, de alatta már nem.

A privilegiumok behozatala azonban korántsem vált hasznára a magyar irodalomnak. Mindjárt e korszak elején hanyatlás állott be és a magyar irodalom a pusztán szükségleti irodalom nivójára süllyedt. Azonban ez a jelenség részben az akkori közviszonyokkal is hozható kapcsolatba. De a latin irodalom virágzóbbá vált. Ugyanis ebben az időben a jezsuita nyomdák fejtettek ki nagy tevékenységet és igyekeztek befolyásukat minél szélesebb körben biztosítani. Ez abban is megnyilvánult, hogy könyveiket a múlt századbeliektől eltérőleg sokkal kisebb, könnyebben kezelhető alakban állították elő, bizonyára azzal a céllal, hogy olcsóbban adhassák és ezáltal a közönség nagyobb rétegét megnyerjék.

A XVIII. század elején, de különösen második felében, amikor Mária Terézia a jezsuita-rendet feloszlatta és nyomdáikat megszüntette, egész sereg német könyvnyomtató vándorolt be, kik azután a mindmélyebbre ható szellemi műveltség terjedésével és a csendesebb politikai idők beálltával hazánk nagyobb városaiban felállították nyomdáikat, melyek közül néhány még ma is működik.

Hogy a magyar könyvnyomtatás a XVIII. század végén nagyobb arányú lendületet vett, mutatja az is, hogy ekkor már mintegy 40 helyen létezett papírmalom, de azok együttesen nem készítettek annyi papírt, hogy a belső szükségletre elég lett volna.

A XIX. század elején a magyar könyvnyomtatásban már nekilendült a művészi irány. Ezt mindenesetre nagy részben előmozdították az újabb találmányok és a modernebb gépek alkalmazása.

Azonban nagyjelentőségű kimenetele volt a magyar könyvnyomtatás további fejlődésére az 1848-iki márciusi eseményeknek, melyek a sajtót szabaddá tették.

Ezen rövid általános vázolás után lássuk mármost e harmadik korszak nevesebb könyvnyomtatóit és nyomdáit.

A XVIII. század folyamán a legnagyobb tevékenységet a kassai és a nagyszombati akadémiai nyomda fejtette ki, mely nyomdák a jezsuiták kezében voltak. Különösen utóbbi az említett időszak alatt annyit termelt, mint a többi összes magyarországi nyomdák együttevét. Működésüknek Mária Terézia vetett véget, ki a jezsuita-rendet 1773-ban feloszlatta.

Kolozsvárott a ref. főtanoda egyesített nyomdája működött. Ugyanis Misztótfalusi Kis Miklós halálával örököseitől gróf Bánffy Miklós vette meg a nyomdát és átadta a ref. főtanodának és eklézsiának egyenlő joggal való hasznélvezetre. Ez a nyomda a már létező ref. főtanodai nyomdával egyesítetett, melyet azután Telegdi Pap Sámuel vett haszonbérbe és vezetett 1731-ig. A nyomda majdnem a XIX. század végéig volt a ref. főtanoda birtokában és végleges feloszlatásáig állandóan képzett könyvnyomtatók vezették. De a mindenkori bérlők, illetve vezetők felsorolását és működésük vázolását mellőzzük. Az egyháztanács 1710–1742. évi jegyzőkönyvéből azonban mégis ideiktatjuk a nyomda vizsgálatára vonatkozó pontját, mely szerint, «meghagyatik, hogy a Collegium Curatorai egyetértve a püspökkel, a Typographia számára cedált házat primo quoquo tempore vizsgálja meg, azon három rendbeli Typographica Officináknak kívántató épületeket és commodításokat intézze el: mennyi securitással állíttathatik fel, a Consistoriumot informálja, azalatt az Isten hírével hozzáfogván, azt minél hamarabb felállítsa és mindenik rendbeli Typographia distincte ac specificie hitelesen minden

hozzátartozó eszközöket registráltatván s a betűket speciesek és gradusok szerint megvizsgáltatván és a fennlevő defficultások iránt tiszt. Superintendens atyánkfiával megegyezvén, oda ugyancsak a Szathmári Sándor uram kezébe és directiója alá resignálja, egyszóval a Typographia felállításában Isten dicsőségére mindeneket kövessen el; meghagyván, hogy azokra jó gondot viseljen, az exemplárokat jobban mint eddig, correcte és nitide igyekezzék kibocsátani, és evégre coadjutora Pataki József mellett jó erkölcsű, serény és accuratos legényeket tartson». A személyzetre vonatkozó utasítás az, mely a legjobban megragadta figyelmünket. Arra enged ugyanis következtetni, hogy az egyháztanács pontos és gyors munkát követelt és hogy efölött szigorú ellenőrzést is gyakorolt.

Mint már fennebb említettük, Töltési István Debreczenből Komáromba ment. Itt még 1686-ban saját nyomdát állított fel. Komáromi működésének egyik nevezetes mozzanata, hogy 1705-ben szabadalmat kapott az ismert «Komáromi Kalendárium» kiadására. Nyomdája 1718-ban szünt meg. Utána 1721-ben Turóczi Mihály működött itten, majd 1740-ben Schmid János Miklós, kinek 1736-ban Sopronban volt nyomdája. Komáromban azután majdnem 50 évig nem volt nyomda. Csak 1789-ben állított fel itten fióknymdát Weber Simon Péter pozsonyi könyvnyomtató, mely 1795-ben Weinmüller Bálint birtokába ment át.

Pozsonynak, úgy mint a múlt században, e században is voltak kiváló könyvnyomtatói. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Pozsonyban 40 évig szünetelt a könyvnyomtatás és csak 1715-ben állított fel ismét nyomdát Royer János Pál, ki külföldről vándorolt be. A nyomda azonban csak 1720-ban kezdte meg működését, mert akkor kapta meg az engedélyt. Itten nyomtatta Bél Mátyás «Nova Posoniensis» című lapját, melyet 1721-ben indított meg és 2 évig tartott fenn. Royer János Pál 1737-ben bekövetkezett halálával a nyomdát özvegye vezette 1740-ig. Utána pedig veje, Bauer Károly József 1743-ig. Azután Royer Ferenc Antal birtokába jutott, kitől 1750-ben Landerer János Mihály budai könyvnyomtató vette meg.

Ezekután áttérhetünk a Landerer könyvnyomtató család budai nyomdájának történetére.

Az eddig elmondottakból tudjuk, hogy Budán, mióta az ottani, de egyszersmind hazánk első nyomdája megszűnt, újabb nyomda nem volt. A második budai nyomdát 1724-ben, tehát 251 évvel az első után, Landerer János állította fel.

Mielőtt azonban tovább mennénk, nem lesz érdektelen felemlíteni, hogy Heyll Quirinus német könyvnyomtató már 1689-ben foglalkozott egy Budán felállítandó nyomdának a tervével, de a folyamodványára kapott kedvezőtlen válasz következtében szándékáról lemondott. Hogy miképen jutott Heyll Quirinus erre az eszmére és mi okozta visszalépését, annak érdekes történetét Takáts Sándor «Egy budai könyvnyomda felállításának terve 1689-ben» című cikke nyomán (megjelent a «Magyar Könyvszemle» 1905. évfolyamában) a következőkben adjuk:

Mint ismeretes Budavár visszafoglalása után hazánk iránt a külföldön általános érdeklődés mutatkozott. Külföldi írók sokat írtak hazánkról, így Heyll Quirinus is célul tűzte ki hazánknak a külföldön való megismertetését. Mint maga írja, sokat hallott a hatalmas Magyarországról, sőgora, Franz Bernhardin von Buching, ki Budán tüzerhadnagy volt, szintén sok szépet írt neki ez országról. Igen sok világi és egyházi férfiú is melegen ajánlotta neki a török iga alól felszabadult magyar földet, ahová oly sok derék német család vándorolt és vándorol naponként. Ezen körülmények arra ösztökélték őt, hogy nagy és teljesen újonnan berendezett nyomdájával és annak egész személyzetével Budára költözzék. A királyhoz intézett folyamodványában elmondta, hogy célja Magyarországon a tudománynak és művészetnek előmozdítása. Az első mű, amit Budán ki akar adni: Magyarország teljes leírása, magyar, német és latin nyelven. Arra kérte tehát a királyt, támogassa e nagy vállalatát évi 200 tallérral s

adjon neki privilégiumot, hogy ő és utódai békében űzhessék mesterségüket, amely valóságos szellemi kincse lesz e szép országnak.

Heyll Quirinus ezen folyamodványához egy iratot is csatolt, melynek címe: «Sonderbahre Motiva des allerunterth. angebetenen Stipendii ad 200 Tall. zu Unterhaltung der neu offerirten Buchdruckerei zu Ofen.» Ebben az iratban elmondta, hogy nyomdájának fönntartása évenként 3–4000 tallérba kerül s így méltán számíthat ezen 200 tallérnyi támogatásra, annál inkább, mivel a közcélokat fogja szolgálni. A könyvek – írja – Magyarországon igen drágák, ezért az ifjúság legnagyobb része minden tanítás nélkül növekszik fel. A pénzt a könyvekért Magyarországból a külföldre viszik. Majd megemlíti, hogy Magyarország leírását rézmetszetekkel fogja kiadni, ami maga sok ezer tallérba fog kerülni.

Úgy látszik azonban, hogy mindez hatástalanul maradt, mert 1690-ben a királyi végzés azt írja, hogy pénz hiányában a kért támogatást nem adhatja. A nyomda felállítása a közjóra ugyan üdvösnek látszik, de a jelen körülmények között kissé mégis korai.

Heyll Quirinus ezen végzés után tervéről végképen lemondott.

Mikor Landerer János nyomdáját felállította, Buda képe Lady Wortley útinaplója szerint így festett: «Buda egykoron székhelye volt a magyar királyoknak, kiknek palotája a kor leggyönyörűbb épületei közé tartozott, de most egészen le van rombolva, a város egy része nem lévén az utolsó ostrom óta helyreállítva, kivéve a bástyákat és a kastélyt, melyben Ragul, a hadi kormányzó lakott.» Nem csoda tehát, hogy Landerer János 3 évnél tovább nem bírta a nyomdát fenntartani. Már 1727-ben kénytelen volt a vagyonos Nottenstein Györgynek átengedni, ki azt 1739-ben bekövetkezett haláláig vezette. Utána özvegye folytatta 1750-ig. Ennek halála után azután az alapító egyik utódának, Landerer Lipót Ferencnek sikerült a nyomdát visszaszerezni és egyszersmind úgy a maga, mint a családja részére Mária Terézia királynőtől a privilégiumot elnyerni. Azonban 1764-ben, 14 évi működés után elhalálozván, 1765-ben örökösei folytatták és csak 1766-ban vette át hasonló nevű fia, Landerer Lipót Ferenc és 1771-ig kezelte. Halála után ismét ennek örökösei vették át és 1779-ig egy szakember felügyelete alatt vezették. Ez évben azután az akkor már nagykorúságát elért Landerer Katalin birtokába jutott, ki 1782. és 1783-ban a pesti Royer-féle nyomdát is bérelte.

Landerer Katalin nyomdáját húzamosabb ideig unokaöccse, Landerer Mihály kezelte, mint ügyvezető. Azonban Landerer Mihály közben megismerkedett a Martinovics-összeesküvés néhány tagjával, elsősorban Laczkovics Jánossal, ki a «Polgár és ember» című francia kátét fordította le és bővítésekkel ellátta, valamint a «Reformátorok káté»-ját is megírta. Ismerőseinek befolyása alatt későbbben Landerer Mihály is tagja lett a társaságnak és ezzel célukat elérték. Ugyanis könyvnyomtató kellett nekik. A két kátét azután átadták Landerer Mihálynak titkos nyomtatás végett, ki eladás ürügye alatt egy sajtót a pincébe csempészett és mindkét kátét éjnek idején sajátkezüleg ki is nyomtatta.

A Martinovics-összeesküvést azonban felfedezték, tagjait elfogták, köztük természetesen Landerer Mihályt is. A foglyokat Thugut bécsi miniszter rendeletére Bécsbe vitték, de a vármegyék felterjesztésére visszaküldte őket és megengedte, hogy a magyar bíróság ítéljen felettük. Landerer Mihályt mint a társaság tagját s mint sajtóvétség elkövetőjét, a magyar kir. tábla csak fogságra, a hétszemélyes tábla azonban halálra ítélte, ami általános meglepetést szült, mert eddig nem volt rá eset, hogy a hétszemélyes tábla a magyar kir. tábla ítéletét súlyosbította volna. A halálos ítéletet azonban a királyi kegyelem ismét 10 évi súlyos börtönre változtatta. Landerer Mihály a börtönből mint munkaképtelen, testben és lélekben megtört nyomorék szabadult ki és még csak néhány évig örvendhetett szabadságának.

Landerer Katalin, ki a történelekről mitsem tudott, a nyomdát minden háborgatás nélkül tovább vezethette. 1802-ben meghalt és ekkor leányára, Landerer Annára szállott a nyomda, ki azt 1833-ban bekövetkezett haláláig Gyurián József művezetővel kezelte. Ezután a nyomda Gyurián József és Bagó Márton, Landerer egyik rokona kezébe került, kik azt hetenként felváltva kezelték. 1847-ben pedig az egykori Landerer-nyomda egészen Bagó Márton tulajdonába ment át.

E korszak elején a vidéken ugyan lassan terjedt a könyvnyomtatás, de azért teljes stagnálás mégsem állott be.

A kronológikus sorrendet követve, Sopronnál kell megállanunk, hol 1725-ben Streibig Antal József állított fel nyomdát. Egyik legkiválóbb és még ma is értékes műve a «Titulare Calendarium seu Schematismus Regni Hungariae» volt. Nyomdáját 1730-ban Győrbe tette át, hol az egészen 1852-ig volt a család birtokában.

Nagy-Váradon 1741-ben gróf Csáky Miklós püspök felállította a szemináriumi nyomdát. Ez volt az első katolikus nyomda Nagy-Váradon, mely kétségkívül nagy lendületet adott a város szellemi életének. A nyomda első terméke azonban csak 1745-ből való és címe: «Universa philosophia ad Mentem Doctoris subtilis Joannis Scoti.» Mint könyvnyomtató pedig Kállai Gergely van megemlítve, ki későbbben Debreczenben a városi nyomda művezetője lett. A nyomda további vezetői közül különösen kettő érdemel figyelmet: Balent Ignác János, ki 1771-től 1786-ig állott a nyomda élén és maga is irogatott. 1781-ben kiadta «Pásztori játékokban leábrázolt örvendetes köszöntés» című művét, melynek csengő versei arról tesznek bizonyosságot, hogy a képzetebb könyvnyomtatók közé tartozott; és Gottlieb Antal, ki 1804-ben vétel útján a nyomda birtokába jutott.

Mint már érintettük, Royer Ferenc Antal pozsonyi nyomdáját 1750-ben Landerer János Mihály, a budai könyvnyomtatócsalád egyik tagja, ki budai polgár és tanult könyvnyomtató volt, vette meg. Mint a nyomda új tulajdonosa azután Mária Terézia színe elé járult és a privilégium úgy saját, mint utódai részére legkegyelmesebben kiadatott. Kitartó szorgalma és szakképzettsége által a nyomdát csakhamar magas színvonalra emelte. Későbbben fióknymdákat is létesített. Így 1775-ben megvette a kassai jezsuita rend nyomdáját, 1784-ben pedig a budai Landerer Katalin által bérelt pesti Royer-féle nyomdát vásárolta meg s így egyszerre három helyen volt működő nyomdája. Azonkívül Otúron papírmalma is volt.

Landerer János Mihály, ki tulajdonképpen megalapította a család hírnevét, a könyvnyomtatást Pozsonyban 44, Kassán 21 és Pesten 11 évig gyakorolta, míg 1795-ben befejezte érdemeiben gazdag életét. A könyvnyomtatás terén szerzett érdemeinek elismerésül még 1783-ban «Füskúti» előnévvel magyar nemességre emelkedett, ami abban az időben bizony nagy kitüntetés volt.

Még Landerer János Mihály működése alatt Pozsonyban két újabb könyvnyomtató is telepedett le. Az egyik Patzkó Ferenc volt, ki 1770-ben állította fel nyomdáját, de a privilegiumot csak 1775-ben nyerte el. Nála indult meg 1780-ban az első magyar ujság, a «Magyar Hirmondó», melyet Ráth Mátyás szerkesztett. Landerer János Mihály példájára Patzkó Ferenc is létesített 1788-ban Pesten fióknymdát. A másik Weber Simon Péter volt, ki 1783-ban állította fel nyomdáját, mely gazdagon fel volt szerelve és műveit igen csinos kiállításban állította elő. Weber Simon Péter főérdeme, hogy működésével hathatósan támogatta a magyar irodalmat. Többek között ő adta ki elsőnek Gvadányi József «Egy falusi nótáriusnak budai utazása» című művét, mely még ma is kedvelt olvasmánya a magyar közönségnek.

Nem kis mértékben járult hozzá a magyar szellemi műveltség terjesztéséhez a nagykarolyi nyomda, melyet 1754-ben gróf Károlyi Ferenc állított fel. A nyomda a lőcsei Brewer-féle

nyomda berendezésének egy részéből állott, melyet gróf Károlyi Ferenc megbízásából Pap István vásárolt meg, ki azután a nyomda első vezetője is volt. Pap István Biró Mihály könyvnyomtatót vette magához társul, hogy az elvállalt munkát könnyebben teljesíthessék. A nyomda 1754-ben már működött is, de időközben kitudódott, hogy privilégium nélkül. Emiatt azután sok bajuk támadt. Gróf Károlyi Ferenc azonban felterjesztette eziránti kérvényét, melynek elintézéséig a nyomda szünetelt. A kérvény elintézése majdnem egy évig tartott s Pap István ezalatt igen aggódott. Végre 1755 október 27-én Mária Terézia Bécsben kelt rendeletével gróf Károlyi Ferencnek jogot adott, hogy «a közjó végett – mely az ifjúságnak helyes oktatásából ered – az ő nemzetsége mezővárosában Nagykárolyban nyomdát állíthasson és abban valamint latin, úgy görög egyesültek szolgálatára leendő betűkkel könyveket nyomtathasson; örökösei és utódai is nyomtathassanak.» Minthogy tehát a privilégium megvolt, a nyomda 1755 december havában minden akadály nélkül folytatta a megkezdett munkát.

A nagykárolyi nyomda első terméke «A magyar és orosz ábécés könyvek» című mű volt. A következő évben, 1756-ban pedig egy földrajzi művet nyomtatott, melynek címe: «Magyarország versekben való leírása.» E mű már azért is érdekes, mert maga Pap István írta és a cenzor fiának, Zamathy Mihálynak ajánlotta.

A nyomda gróf Károlyiék pártfogása mellett egészen 1827-ig működött, mely idő alatt mindenkor a magyarság és hazafiság érdekét tartotta szem előtt. Bérlei többször változtak. Éble Gábor «Egy magyar nyomda a XVIII. században» című művében a nyomda történetét e szavakkal fejezi be: «Az irodalmi termékek szerzői már e század elejétől kezdve inkább a központi nyomdákat keresték fel és a vidéki intézetek ennek folytán mindinkább apró napi munkák ellátására szorítottak. Így történt a nagykárolyival is. A jelentőségét veszített nyomdát 1827 végén gróf Károlyi György jószágigazgatója a joggal, házzal és belsőséggel együtt 3500 váltóforinton Gönyei Gábornak örökáron eladta.»

Pesten aránylag későn, 1750 körül Heptner János György állította fel az első nyomdát, ki Bécsből származott ide és 1750 november 24-én nyerte el a polgárjogot. A második nyomdát 1758-ban Eitzenberger Ferenc Antal állította fel. A nyomda 1784-ig a család több tagjainak a kezében volt. 1785-ben vétel útján Lettner Gottfried József tulajdonába jutott, ki azonban csak 1788-ig bírta.

Közben, 1777-ben, áthelyezték a nagyszombati egyetemi nyomdát Budára, mely «M. kir. egyetemi nyomda» név alatt még ma is fennáll s hazánk tekintélyesebb nyomdái közé tartozik. A nyomdát mindjárt kezdetben Mária Terézia a legmesszebbmenő szabadalmakkal ruházta fel és csakhamar irányadó tényezője lett a magyar könyvnyomtatásnak. – A budai egyetemi nyomda már abban az időben bírt saját betűöntődével és csinos metszésű betűivel számos vidéki nyomdát is ellátott. Sőt a stereotip (öntött) lemezekkel való nyomtatást is e nyomda kezdte meg nálunk.

A magyar könyvnyomtatás elterjedésére kétségkívül kedvező hatással volt II. József 1783-ban kiadott rezolúciója, mely a nyomdák szaporítását tűzte ki célul, bár a cenzurát továbbra is fenntartotta. II. József különben még trónörökös korában maga is megtanulta a könyvnyomtatást Trattner János Tamás bécsi nyomdájában. És amikor birodalmában utazott, sohasem mulasztotta el a nyomdákat és könyvtárakat megtekinteni. Így nálunk Pesten, Debreczenben és Nagyszébenben tüntetett ki magas látogatásával könyvnyomtatókat.

Kisebb nyomdák működtek e korszakban Aradon, Balázsfalván, Besztercebányán, Debreczenben (városi nyomda), Diószegen, Egerben (itt 1756-ban gróf Barkóczy Ferenc püspök felállította a püspöki nyomdát, mely «érseki nyomda» név alatt még ma is fennáll); Eperjesen, Eszéken, Esztergomban, Fiumében, Kalocsán, Kaposvárott, Károlyvárosban, Kecskeméten,

Keszthelyen, Kézdivásárhelyen, Kismartonban, Kőszegen, Lőcsén, Magyaróvárott, Máramarosszigeten, Maros-Vásárhelyen (hol 1786-ban Kapronczay Nyerges Ádám állította fel az első nyomdát, ki kora egyik legügyesebb betűvésője volt); Medgyesen, Miskolczon, Nagybecskereken, Nagyenyeden, Nagyszebenben (hol 1773-tól 1789-ig id. Hochmeiszter Márton, 1789-től 1837-ig pedig ifj. Hochmeiszter Márton működött és irányította az erdélyi könyvnyomtatást); Nyitrán, Pápán, Pécsen, Puchón, Rozsnyón, Sárospatakon, Selmeczbányán, Szabadkán, Szabolczán, Szarvason, Szatmár-Németin, Szegeden, Székesfehérvárott, Szekszárdon, Szombathelyen (hol 1794-ben Sziessz Antal kiadta Mikes Kelemen törökországi levelei-t); Temesvárott (első nyomdáját 1771-ben Heimerl Mátyás állította fel), Ujvidéken, Ungvárott, Váczt, Veszprémben, Zalaegerszegen és Zsolnán.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az itt felsorolt helyeken a legtöbb nyomda a XVIII. század végén keletkezett, tehát – mint látni – II. József rezolúciója következtében.

Ezekután áttérhetünk a híres Trattner könyvnyomtató-család működésének ismertetésére.

A család nyomdájának alapját Trattner János Tamás (szül. 1717 november 11-én Gyimótfalván, Kőszeg mellett) vetette meg, amikor 1748-ban Bécsben egy kis nyomdát vásárolt. Szorgalmával és becsületes működésével rövidesen Mária Terézia kegyét is megnyerte. Így azután 1752-ben a tanügyek szabályozása alkalmával az összes tankönyvek nyomtatását ő reá bízták. Ekkor már 32 sajtóval működött és papírszükségletét saját két papírmalma fedezte. Később pedig fióknyomdákat létesített. 1774-ben Varazsdon, 1776-ban Zágrábban és 1783-ban Pesten. Működéséért számos kitüntetésben részesült és II. Lipót magyar nemességre emelte. Meghalt 1798 július 31-én.

Pesti fióknyomdáját még 1789-ben Trattner Mátyásnak, egy távoli rokonának ajándékozta, ki azt 1813-ig vezette. Ez évben fiának, Trattner János Tamásnak adta át a nyomdát, ki megteremtette azután jó hírnevét. A fiatal Trattner János Tamás ugyanis magyar szellemben neveltetett s így meleg rokonszenvvel viseltetett a magyar nyelv és irodalom iránt. Nagy barátságban állott az akkori irodalom jelesei, s így természetesen műveiket mind nála nyomtatták.

Különösen Kazinczy Ferencsel állott élénk összeköttetésben, mivel több ízben ellentétbe is került. Kazinczy Ferencnek ugyanis rendkívül finom ízlése volt s nem egyszer adta bizonyítékát annak, hogy értett a könyvnyomtatási esztétikához. De viszont Trattner János Tamás is igen képzett és finom ízlésű könyvnyomtató volt, tehát nem szívesen vette a tanácsokat. Ezt Kazinczy Ferenc jól tudván, kívánságait igen kíméletesen közölte vele, de ha valami nem tetszett neki, azt mégsem hallgatta el. Az az egy bizonyos, hogy Kazinczy Ferenc kritikája jótékony hatással volt a könyvnyomtatás technikai fejlődésére.

Trattner János Tamás nemcsak mint könyvnyomtató, de mint könyvkiadó is fejtett ki nagy tevékenységet. Könyvkiadói működésével azonban csak a következő fejezetben fogunk bővebben foglalkozni.

Hogy az akkori magyar könyvnyomtatás állapotáról némileg tiszta képet nyerjünk, hadd álljon itt Trattner János Tamás a «Tudományos Gyűjtemény» 1817. évi 12. füzetében megjelent «Magyarországi Könyvnyomtató Műhelyek 1817-dikbeli állapotjok» című cikkének bevezetése: «Nemzetünknek Előmenetelét a Tudományokban legjobban mutatják Anyai nyelvünkön készült és időről időre készülendő új Könyvek és Könyvnyomtató Műhelyek állapotjok. – Az új Könyvek a Tudományos Gyűjteményben és két Magyar Ujságainkban mindenkor hirdettetnek, de a mi Könyvnyomtató Műhelyeink állapotjaikról még eddig senki nem írt; és csupán csak az írhat, a ki a Művészségben járatos, és tulajdon tapasztalásából minden Műhelynek állapotját ismeri. Én erre már egynehány Esztendő olta figyelmemet fordítottam; – meg lehet,

hogy néhány hibával dolgoztam ki, de ha a sok foglalatosságaim megengedik, minden Esztendőben ujonnan kidolgozva ezzel Hazámnak kedveskedni akarok; és így a bécsúszott hibákat megjobbítván talán a jövőendő korra nézve is hasznos lehet aztat látni, hogy hogyan szaporodott vagy kevesült az új Könyvek. Könyvnyomtató Műhelyek, Szedők, Nyomtatók s Papiros feldolgoztatásának számok. – Valóban, ha az egy Esztendő alatt nálunk készült Magyar és más nyelveken vitt kinyomtatott Könyveket összveszámítjuk, öröm nélkül nem nézheti a jó Hazafi, annyival inkább, ha rövideden előhozom Litteratúránknak okozandó hátráltatásait; úgy mint, Először: sehol nintsenek annyi kirekesztő Engedelmek (Exclusiva Privilegia) mint nálunk; itten a Könyvnyomtató egy fillér bizonyos haszonra számot nem tarthat, mert a mit vennének, azt nekik nyomtatni nem szabad; ilyenek a Katholikus Oskolás Könyvek, Schematismus, még az Abc-ék is, melyekre a Kir. Universitásnak Kirekesztő Engedelmé vagy; tudjuk pedig, hogy legtöbb a Katholikus Oskola, és így ezen Könyveknek legnagyobb kelete is vagy. Másodszor: ugyan a Kir. Universitás Könyvnyomtató Műhelynek kirekesztő szabadsága vagy a Zsidó és Serbus nyelven írt könyvekre, a Serbus Nemzet mostanában igen sokat nyomtattat, ebből is tehát az Intézet igen szép hasznót vesz. Harmadszor: a Debretzeni Könyvnyomtató Műhely három Esztendő előtt a Reformatus új Énekes Könyvre Kirekesztő Szabadságot nyert, (hány Esztendőre? nintszen a Privilegiumban kitéve, de hihető, hogy szerentsénkre csak 6 vagy 10 Esztendőre adatott) az új Énekes Könyvet új Énekekkel imitt amott feltserélték, sokakat pedig kihagytak, úgy, hogy az a réginél szinte 10 árkussal kevesebbet teszen; a régi Énekes Könyvnek olly jó keltette volt, hogy 7–8 helyen folyvást nyomtattatott; csak Füskúti Landerer Mihály maga Esztendőnként 3000 eladott, az egész Énekes Könyvet pedig, a melly 47 árkust tett, betűket öszveszedve tartotta, hogy annál oltsóbban adhassa. – E három előhozott Artikulusok csupán csak a mostanában Birtokos Uraknak hajtanak bizonyos hasznót, a többi Könyvnyomtatók, hogy mit és mennyit nyomtatnak, megmutatja ezen írásom: ezek többnyire tsak Kalendariumot nyomtatnak, de e mellett is szinte semmi nyereségök nintszen, mert szinte minden Könyvnyomtatónak lévén, oltsón adni kéntelenítettnek, tsak hogy keljen; ebből pedig nagy nehezen élhetnek a mi Könyvnyomtatóink. – Csekély ítéletem szerint jó volna arra is figyelmezní, hogy a Könyvnyomtató Műhelyek csak a Litteratura előmeneteléhez képest szaporitattának; különben ha erre nem tekintetik (mint eddig), nem élhetnek, és ezen leghasznosabb szabad Művészség lealatsonyittatik, e Státusban pedig felette ártalmas, ha szükséggel küzködnek, mert a Királynak és Hazájának árthat, ha az egyenes utat eltéveszti. – A hol szegény a Könyvnyomtató, ottan a Tudósnak nintszen semmi megjutalmaztatása fáradságának; ismét van az, hogy több originalis Munkák nem készülnek, mert hogyan dolgozhatna nálunk egy tudós valamely originális jó Munkát, mellyhez három négy Esztendő szükséges, ha ezután eladáskor nyomtatott árkusért Váltó Cédulákban legfeljebb 10 forintot kaphat, még pedig ezt is nagy nehezen, mert kivévén egy pár Nyomtatót, ingyen sem vállalhatják a többiek.»

Ezen fölötté érdekes bevezetés után következik az 1817-ben működő nyomdák leírása, melynek folyamán saját nyomdájáról ezt írja: «Pesten, Trattner János Tamás nyomtat mindenféle Nyelveken Váltó, maga költségén pedig a régi Könyvek mellett, felette sok új Magyar Munkákat, az Irókat meg is jutalmaztatja, itt készül az egyik Magyar Ujság: Hazai s Külföldi Tudósítások T. Kultsár István Úr által; Nemzeti Gazda Tek. K. S. Pethe Ferentz T. B. Úr által és a Tudományos Gyűjtemény; úgy nem különben egy Magyar és Német Kalendáriom Negyed, egy Magyar Nyóltzad Rében: tart 2 Correctort, 23 Szedőt, 20 Nyomtatót, 6 Könyvrakókat; Esztendőn által feldolgoztathat 648 Báll Papirost.»

Trattner János Tamásnak az 1817-iki magyar nyomdákról összeállított kimutatása végeredményben azt mutatja, hogy Magyarországon abban az évben 38 nyomda, 5 korrektor, 12 művezető, 101 szedő, 140 nyomó, 18 könyvrakó volt és összesen 3887 bála papírt dolgoztak

fel. Feltűnő azonban, hogy ebből a kimutatásból Trattner János Tamás kihagyta az erdélyi és a horvát- és szlavonországi nyomdákat; ha ezeket tehát még hozzáadjuk, akkor hazánkban abban az évben 50 nyomda volt és legalább 160 szedő, a feldolgozott papírt pedig 5000 bálára tehetjük.

Trattner János Tamás nyomdáját egyre jobban fejlesztette. 1816-ban megvette a kegyesrendiek birtokában lévő kalocsai nyomdát s ezzel sajtóit 15-re szaporította.

A fennebbiekből láthatjuk, hogy Trattner János Tamás közhasznú és a műveltség terjedését jelentékenyen előmozdító tevékenységet fejtett ki. Meg is kapta érte az elismerést. I. Ferenc király «Petrózzai» előnévvel a magyar nemesi rangra emelte, Krassó- és Szatmár megye rendei pedig táblabírói címmel tisztelték meg.

Trattner János Tamás működése mindössze 11 évig tartott. 1824 március 24-én, életének 34. évében elhunyt. Azután ismét atyja, Trattner Mátyás vette át a nyomdát, de 1827 december 1-én már átadta vejének, károlypatyi és vasvári Károlyi István kir. táblai ügyvédnek, ki nemes ambícióval haladt a boldogult sógora által egyengetett ösvényen.

Károlyi István 1831-ben megkapta a privilegiumot és a nyomdát «Trattner-Károlyi» név alatt vezette tovább. A nyomda emelése és régi jó hírnevének megőrzése körül sokat fáradozott. Ő hozta legelőször Pestre 1840-ben a gyorsajtót, melyet 1814-ben König Frigyes talált fel és melyet Londonban alkalmaztak először. És hogy a kor igényeinek, a nyomtatványok kiállítása tekintetében mindjobban megfelelhessen, kézi vassajtóit is folyvást szaporította, úgy hogy néhány év múlva a fasajtókat egészen mellőzhette.

Azonban a szabadságharc után nyomdája hanyatlani kezdett és mindinkább visszamaradt.

Károlyi István 1863 április 27-én halt meg, 69 éves korában. Halála után a család egy tanult könyvnyomtatóval kezelte a nyomdát, de minthogy vállalkozó nem volt, a nyomda hanyatlása mind szembeötlőbb lett. A család ezt látván, 1867 elején eladta a nyomdát Bucsánszky Alajos pesti könyvnyomtatónak, ki azt már meglévő nyomdájával, melyet 1849-ben állított fel, egyesítette.

Így ért véget az a nyomda, mely a magyar irodalom ujjaszületésének idejében oly nagy nevezetességre emelkedett.

Most pedig folytassuk a Landerer könyvnyomtató-család működésének ismertetését.

Landerer Lajos Mihály virágzó nyomdáit 1795-ben fia, Landerer Mihály vette át, ki azokat atyja szellemében vezette tovább. A kassai nyomdát azonban 1798-ban a család egyik tagjának, Landerer Ferencnek adta át, ő pedig a pesti és a pozsonyi nyomdát tartotta meg. Egyedül Pozsonyban 8 sajtóval működött s pesti nyomdája is meglehetősen emelkedett.

Landerer Mihály 1809-ben elhalálozván, nyomdáit fia, Landerer Lajos örökölte, ki ekkor még kiskorú volt. Így a nyomdák vezetését egyelőre Blöszl Józsefre bízta. Landerer Lajos 1824-ben elérvén nagykorúságát, a nyomdákat saját kezelése alá vette.

Tevékenységet mindjárt azzal kezdte, hogy a pozsonyi sajtók számát 9-ről 2-re szállította le és az onnan elvett 7 sajtóval pesti nyomdáját nagyobbította, ami amellet szől, hogy már akkor is fősúlyt fektetett Pestre. Pozsonyi nyomdáját ezentúl csak az országgyűlések tartama alatt szaporította néhány sajtóval.

Landerer Lajos rendkívül buzgó könyvnyomtató volt. Minden a könyvnyomtatás terén felmerülő újítást azonnal alkalmazott és 1833-ban a színes nyomást is ő kezdte meg nálunk.

Fénykorát nyomdája 1840-ben érte el, amikor társas viszonyba lépett Heckenaszt Gusztáv könyvkiadóval. Innen kezdve azután a cég «Landerer és Heckenaszt»-ra változott. A nyomda berendezésére nagy gondot fordítottak s minden törekvésük oda irányult, hogy a technikai haladással lépést tartsanak.

Fontos szerephez jutott a nyomda az 1848-iki mozgalmas időkben. Ugyanis itt nyomatta a márciusi ifjúság a szabadsajtó első termékeit: az ismeretes 12 pontot és Petőfi Sándor «Talpra magyar!» című lelkes költeményét. És ez olyan történelmi momentum, mely örök időken át hirdetni fogja a Landerer és Heckenaszt nevet.

Az 1848-iki nemzeti kormány egy bankjegynyomda felállítása végett szintén Landerer Lajoshoz fordult, melyet ő a célnak megfelelően gyorsan be is rendezett. A bankjegynyomda ideiglenes technikai vezetését is Landerer Lajosra bízta a kormány s hogy e megítéző bizalomnak tökéletesen megfelelt, arról tanuskodnak az úgynevezett «Kossuth-bankók». Ez volt utolsó nevezetesebb alkotása. S minthogy ez évtől kezdve az országgyűlések már Pesten tartattak, pozsonyi nyomdájukat eladták az ottani művezetőnek, Schreiber Alajosnak.

Landerer Lajos 1854 február 1-én, életének 54-ik évében meghalt. Ő vele kihalt a leghíresebb és legnagyobb magyar könyvnyomtató-család. Halála után az egész üzletet Heckenaszt Gusztáv vette át s Landerer Lajos örököseivel barátságosan kiegyezvén, egyedül kezelte. 1863-ig «Landerer és Heckenaszt» cég alatt, de azontúl már saját neve alatt folytatta. – 1873-ban pedig az egész vállalatot az e célra alakult részvénytársaság, a «Franklin-Társulat» vette meg.

A nemzeti kormány 1849-ben még egy nyomdát állított «Álladalmi nyomda» címen, melyben a hivatalos lap és a kormányrendeletek készültek. Berendezése a kolozsvári r. k. liceum-nyomda Debreczenbe szállított felszereléséből került ki. A nyomdát a kormány magával vitte Szegedre, utóbb Aradra is. A szabadságharc végével pedig megszűnt. Állítólag az egész nyomdát Aradon a Marosba süllyesztették.

A nagyobb nyomdák sorába emelkedett az a nyomda is, melyet 1848-ban Eiszenfelsz Rudolf állított fel s mely 1850-ben Emich Gusztáv, a hírneves könyvkiadó tulajdonába ment át. Emich Gusztáv a nyomdát a kor igényeinek megfelelően szerelte fel és folyton nagyobbította. 1868-ban pedig könyvkiadó-üzletével együtt eladta az «Athenaeum» cím alatt alakult részvénytársaságnak.

A pesti nyomdák közül még felemlítendőek:

Beimel József (1830–1852) és Kozma Vazul (1846–1852). 1853-ban e két nyomda egyesült és «Beimel és Kozma» cég alatt működött 1862-ig. Ez évben Beimel József kivált a cégből és ennek következtében Kozma Vazul saját neve alatt vezette tovább, de csak 1864-ig. Ekkor a nyomda végképen megszűnt. Azonban nem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy e nyomdában készült 1857-ben a «Szent-István-Társulat» által kiadott «Szent Erzsébet legenda» című mű, mely technikai szempontból még ma is egyik értékes terméke a magyar könyvnyomtatásnak.

Lukács László szintén 1848-ban állított fel nyomdát és gőzerőre rendezte be; ez volt hazánkban az első gőzerőre berendezett nyomda. 1854-ben a nyomda Herz János birtokába jutott, kinek keze alatt nagy lendületnek indult. Későbbben azonban hanyatlani kezdett és 1881-ben megszűnt.

Ugyancsak 1848-ban állított fel nyomdát Müller Adolf, melyet nemsokára reá testvére, Müller Emil vett át. 1863-ban a nyomda vétel útján Khór és Wein birtokába került. E nyomdában nyomtatták a «Pester Lloyd»-ot, melynek előállításához 1876-ban e nyomda hozatta meg elsőnek a körforgó-gyorsajtókat. A nyomda jelenleg a «Lloyd-Társulat» tulajdona.

1860 körül Hornyánszky Viktor állított nyomdát, mely mint elsőrangú nyomda ma is fennáll.

A magyar könyvnyomtatás harmadik korszakát azzal zárjuk le, hogy 1866-ban Budapesten 17, vidéken 88 nyomda működött.

A magyar könyvnyomtatás 1868-tól napjainkig

Az 1867-iki kiegyezés után az alkotmányos rend helyreállításával hazánkban a viszonyok jobbra fordultak és ezzel minden téren rohamos fejlődés mutatkozott.

Ezen fejlődési korban azután a magyar könyvnyomtatás is elérte azt az időpontot, mely kedvezőbb helyzetbe terelte további terjedését és technikai tökéletesbítését.

Ma, a magyar könyvnyomtatás már hatalmasan fellendült s a könyveken és egyéb nyomdai termékeken meglátszik már, hogy a könyvnyomtatás e korszakban óriási, szinte beláthatatlan mellékágazatokkal gyarapodott. S ha még hozzávesszük a modern tanulmányokat, azt mondhatjuk, hogy a könyvnyomtatás e korszakban alaposan megváltozott.

A mellékágazatok közül mindenestre kiemelkedett a kő- és színes nyomás. A könyvmást még 1806-ban Szenefelder Alajos találta fel, ki Münchenben állította fel az első könyomdát. A könyvnyomtatás azóta természetesen nagyfokú átalakuláson ment keresztül és ma már a tökély oly magas fokára emelkedett, hogy a grafikai ágak terén szinte uralkodó szerepet játszik. A színes nyomáshoz kétségkívül legalkalmasabb a könyvnyomtatás.

A háromszínű nyomással nálunk először Veress Ferenc foglalkozott, ki 1854-ben fotografiai műtermet nyitott.

De nem szabad megfeledkeznünk az egyéb magyar technikai találmányokról sem. Szedőgépet például már 1839-ben talált fel nálunk Kliegl József bajai egyén, ki azt Pozsonyban kiállítván, nagy feltűnést keltett. 1870-ben újból jelentkezett egy szedőgéppel, de az már nagyban különbözött a régitől; az új, rendkívül komplikált gépnél már az elektromosságnak is akadt szerepe. 1887-ben Méray-Horváth Károly is konstruált egy szedőgépet.

Az első magyar gyártmányú gyorssajtó pedig Röck István gépgyárából került ki 1859-ben.

Nyomdáinkban ma már hatalmas rotációs-gépek és a legmodernebb körforgó-gyorssajtók vannak működésben, melyeknél tökéletesebb gépeket már nem igen várhatunk.

Mai nagyobb és minden modern felszereléssel ellátott nyomdáink közül felemlítjük a következőket:

Franklin-Társulat nyomdája. Elsőrangú műintézet. Termékeiről általánosan hangoztatják, hogy a Franklin-Társulattól megszokott ízléssel vannak kiállítva. És ez Hirsch Lipót, az intézet egykori igazgatójának az érdeme, ki szaktudásával és céltudatos vezetés által emelte a nyomdát mai színvonalára.

Pesti könyvnyomda részv.-társ. 1868-ban alapította Klapka György, Falk Miksa és Falk Zsigmond 540,000 K alaptőkével.

Pallas irodalmi és nyomdai részv.-társ. 1884-ben keletkezett a régi Wilckens-féle nyomdából.

M. kir. államnyomda. Alapját a Temesvárott 1851-ben felállított cs. kir. fiókállamnyomda képezte. A pénzügyminiszter ezt a fióknyomdát Budára helyezte át és újra szervezte. Az újjászervezés alkalmából kapta a nyomda hivatalos nevét: M. kir. államnyomda. Magánrendel-

seket nem vállal. Egyedüli kiadványa az «Oszták-Magyar Monarchia írásban és képben» című nagyszabású mű.

Athenaeum részv.-társ. nyomdája. 1868 óta áll fenn, mint részvénytársaság, azelőtt Emich Gusztávé volt. Ma elsőrangú műintézet.

Kertész József mintaszerű nyomdáját a hatvanas években rendezte be. Azonban 1881-ben eladta és újat létesített, mely még ma is fennáll. Az ő nevéhez fűződik a mesterszedés megteremtése hazánkban.

Wodianer F. és Fiai nyomdája. 1856-ban állította fel Wodianer Fülöp. 1890-ben fia, Wodianer Hugó vette át, és szakszerű vezetéssel csakhamar a fővárosi nagyobb nyomdák nivójára emelte.

Mennyire fejlődött a magyar könyvnyomtatás az utolsó 25 évben, azt mutatja a következő statisztika: 1888-ban volt Budapesten 70, vidéken 293 nyomda; 1913 végén Budapesten 251, környékén 22, vidéken 395 városban 946 nyomda.

Ez volna a magyar könyvnyomtatás rövid története, mely bár nem mondható teljesnek, de az adott keretben némileg mégis tájékoztat a könyvnyomtatás mindenkori állásáról és fejlődési menetéről.

Második fejezet

A magyar könyvkereskedelem rövid története

Irodalmi viszonyok és kéziratkereskedelem az ókorban és a középkorban

Már a legrégebbi korban foglalkoztak az emberek azzal, hogy milyen eszközökkel lehetne a fontosabb eseményeket az utókor számára maradandó formában megörökíteni. E gondolattal való foglalkozás eredményezte azután az írás feltalálását. Az első kísérletet jelírásnak nevezi a történelem, mert csupa jelekből állott. Minden tárgy, személy vagy állat megjelölésére volt egy meghatározott jel. Utána következett a képirás. Az meg olyan volt, hogy minden fogalomra egy-egy képet alkalmaztak. Csak nagy későn, mikor az írás mindjobban tökéletesedett és egyszerűbbé vált: képződött az úgynevezett betűírás.

Az eszköz a gondolatok megörökítésére tehát megvolt. Mi sem természetesebb, hogy így azután szellemi élet is fejlődött ki. A szellemi élet első nyomait az egyiptomi népeknél találjuk. Sőt a legrégebbi könyvgyűjtemény, melyről a történelem említést tesz, szintén egyiptomi. Oszimanduász thébái király tulajdonát képezte s a memfisi mauzoleumban levő könyvtárában volt elhelyezve, ezzel a nem mindennapos felírással: «A lélek orvossága». Itt röviden megjegyezzük, hogy az akkori könyvnek nem volt olyan alakja, mint a későbbi kor könyvének, mikor a ma is ismert alakját vette fel, hanem tekerccsalakú volt s így könyv helyett inkább kéziratnak nevezhető.

Ugyancsak pezsgő szellemi életet a görögöknél találhatunk, mely kétségkívül sok tehetséges íróhoz hozott felszínre, kik gazdag irodalmat teremtettek. Különösen sok komédia-költőjük volt, kik rengeteg vígjátékot írtak össze. Úgyszintén a történelem terén is fellépett sok görög tudós.

Az uralkodók és némely főemberek birtokában hatalmas könyvtárak voltak, melyek közül nem egy több ezerre menő tekerccsel dicsekedhetett.

A kéziratokkal való kereskedést a görögök üzték először. Athénben már Kr. e. az V. században, Szokrátesz idejében, a Dionizusz-féle színház orkesztrájában kötöttek a mai könyvkereskedelemhez hasonló üzleteket. Legtöbbször az athéni és szamoszi könyvtár fölösleges kéziratait árusították. Idővel pedig annyira fellendült a kéziratkereskedelem, hogy a könyvtárakból származó kéziratokkal nem tudták a könyvgyűjtés szenvedélyét kielégíteni. A kéziratoknak több példányban való lemásolása vált tehát szükségessé. A másolást a kéziratkereskedők rendszerint maguk végezték.

A rómaiaknál a szellemi élet kezdetben igen alacsony fokon állott. Csak Kr. e. a III. században a görög műveltség elterjedésével s mikor már a magasabb társadalmi illem is megkívánta a jó és változatos könyvtár birtokát, vett nagyobb lendületet az irodalom.

A kéziratkereskedelem Rómában azonban csak a köztársaság utolsó éveiben kezdődött. Az írók saját műveiket több példányban lemásoltatták és csereviszonyba léptek. Kiváló példájuk volt maga Cicero, ki különben már kiadóval is dicsekedhetett. Kiadója Pomponiusz Attikus volt, ki következő műveit hozta forgalomba: «A szónokról, taszkuláni tanulmányok, levelezés, beszédek Ligeoriusz mellett és Antoniusz ellen.» Attikus korában már a másolás is gyorsabban ment. A másolók rabszolgák sorából kerültek ki, kiknek az írás volt foglalkozásuk. E célra külön műhelyt rendeztek be s ott az egyik tollba mondása után írtak a többiek.

A kedveltebb íróknak meglehetősen sok példányt kellett újabb műveikből másoltatni, mert hálás olvasóik mindjárt szétkapkodták. Voltak írók, mint például Ovidiusz és Propertiusz, kik nyíltan dicsekedtek azzal, hogy műveiket az egész föld kerekiségén olvassák: «Öregek s ifjak, leányok s asszonyok, Róma s a tartományok, a szenátus s a hadsereg egyaránt kedvelik költeményeinket.» Egyébként az új művek másolását igen sietve kellett végeztetniük, mert könnyen megesett, hogy valamelyik versenytárs egy-egy példánnyal hamarosan átkelt Hiszpaniába vagy Afrikába s ott gyorsan eszközölt másolatokkal vidéken megelőzte a mű íróját vagy annak kiadóját. A vidéki olvasók ugyanis sokkal buzgóbbak voltak az elkényeztetett központnál s ezt a versenytársak kihasználták. Ez magyarázza meg azt, hogy egyes írók világhírét egyenesen a vidéki kéziratkereskedelem állapította meg.

A római kéziratkereskedelem igazi lendületét a császárság ezüstkorában érte el. A főbb városnegyedekben egymásután nyíltak kéziratkereskedések. A középületek pedig tele voltak hirdetésekkel. Ez időből ismeretes cégek: a Szosziusz testvérek (Horáciusz kiadói), Triklon, Dorusz és Juvenalisz Rariszt. Ez utóbbinak egy érdekes feljegyzése maradt reánk: «A gyermek mielőtt elmondja leckéjét, a pad alá tartja könyvét s alattomban mégegyszer átfut rajta.» Ebből arra lehet következtetni, hogy Rómában a tankönyvekkel is élénk kereskedést űztek.

Az ókorban felpezsdült szellemi élet a római birodalom bukásával jóval aláhanyatlott. Míg az ókorban a rabszolgák százai, a középkor első századaiban már csak a kolostorok magas falai mögött a szerzetesek foglalkoztak a kéziratok másolásával. Így tehát a szerzetesek voltak a műveltség fenntartói és részben fejlesztői. Csakhogy az ő általuk készített másolatok nem voltak oly könnyen megszerezhetők, mint az ókoriak, a kéziratkereskedelem virágzásának idején. Ritkák és drágák voltak. Mindazonáltal el kell ismernünk, hogy páratlan szorgalommal másolgatták le az ókorból fennmaradt kéziratokat, mintegy helyreállítani igyekezvén ezáltal azt az alig elképzelhető veszteséget, melyet a világirodalom több ókori könyvtár elégeése következtében szenvedett. Azonban nemcsak a kolostorokban, de a fejedelmek udvaraiban is készítettek másolatokat, de csak magánhasználatra.

A szellemi élet újabb fellendülése csak a VIII. században észlelhető. Ekkor a nyugaton Nagy Károly frank király fáradozott a tudomány és műveltség emelésén. Halála után fia, «Jámbor» Lajos uralkodása alatt a pártviszályok a frank birodalmat megingatták s az apja által kezdett törekvések dugába dőltek. A romokból felvirágzott azonban egy új élet Németországban, mely a tudományra és műveltségre kétségkívül nagyjelentőségű kihatással volt.

A XII. században, az egyetemek alapításakor, már nagyobb arányokban folytatták a kéziratok másolását. Eleinte csak az egyetemi, de későbbben már minden nagyobb városban voltak másolók. S ezzel kezdetét vette a rendszeres kéziratkereskedelem is. Legelőször Olaszországban tűntek fel kéziratkereskedők; utána Franciaországban és Angolországban. Mind a három helyen meglehetősen nagy mértékben űzték a kéziratokkal való kereskedést. Legtöbbször közülük a másolást is maguk végezték, sőt kéziratokat lemásolás végett ki is kölcsönöztek. Németországban eleinte leginkább a tanítók kezében volt a kéziratkereskedelem. Későbbben azután a levélfestők vagy levélnyomtatók és a formametszők voltak azok, kik kisebb füzetek és egyes lapok készítésével foglalkoztak s azokat főképp vásárok alkalmával hozták a nép között forgalomba.

A középkori kéziratkereskedelem a XV. században érte el virágzását. Ekkor az egyetemi városokban a kézirat-szükséglet egyre nagyobbodott, a főurak és gazdag könyvedvelők könyvtárakat alapítottak, melyek közül a legnevezetesebb mindenestre az V. Miklós pápa által alapított vatikáni könyvtár Rómában.

Magyarországon a kéziratkereskedelemnek – sajnos – semmi nyoma. Pedig a középkorban hazánk sem állott az utolsó helyen a szellemi műveltség terén. A XIII. században már egyetemünk volt Veszprémben, a XIV. században Pécsen és Budán. Könyvtáraink is voltak szép számban. Az iskolák, a püspökök, a vagyonosabb kolostorok és könyvedvelő főurak bírtak könyvtárakkal. S így szinte érthetetlen, hogy magyar kéziratkereskedelemtől semmi feljegyzést sem találunk, holott külföldön minden egyetemi városban voltak kéziratkereskedők. Nagyon valószínű, hogy a mi egyetemeink külföldön szerezték be tan- és egyéb könyveiket és pedig ama kalmárok által, kik áruikkal Zárát, Velencét, Bécsen, Prágát és Krakót is szokták volt látogatni. Arról azonban vannak adataink, hogy hazánkban is voltak a XIV. és XV. században kéziratmásolók és betűfestők. Az ismertek száma körülbelül százra tehető. Csakhogy ezek leginkább elzárkózva a kolostorokban és a főurak házaiban dolgoztak s valószínűleg csak az ottani könyvtárak számára.

A könyvkereskedelem alapvetése és állapota a XV. és XVI. században

A könyvnyomtatás feltalálása után alapját vetették a könyvkereskedelemnek is. Noha a könyvnyomtatás mellett folytatták még egy ideig a kéziratok másolását, mert a vagyonosabb könyvgyűjtők sokkal jobban szerették a díszesen ékesített kéziratot, mint a nyomtatott könyvet. Idegenkedtek tőle s nem igen vettek róla tudomást. Végre azonban mégis csak diadalmaskodott a nyomtatott könyv és a kéziratokra ráborult az örök alkonyat. Szóval, a maradiság helyébe a haladás lépett.

A szellemi haladás egészen új életet hozott felszínre. Ezen új élet első hírnöke a reneszánsz volt, mely Olaszországból kiindulva, csakhamar átcsapott Európa többi művelt országaiba is. A reneszánsz a szabad szellem jegyében erős küzdelmet folytatott a skolaszticizmus ellen. Ennek jóhatását természetesen a könyvnyomtatás és a könyvkereskedelem érezte legjobban.

Kezdetben a könyvnyomtatók voltak egyszersmind a könyvkiadók is. Később azonban már kizárólagos könyvkiadók és könyvkereskedők léptek fel. Értve ezalatt azokat, kiknek nyomdájuk nem volt. Németországban, a könyvnyomtatás őshazájában, Fust és Schöffer voltak az első nagyobb könyvkiadók és könyvkereskedők. A könyvkiadás terén nagyarányú tevékenységet fejtettek ki s mindenestre méltó hely illet meg őket a könyv történetében. Hiszen ők voltak azok, kik a nyomtatott könyvet elsőnek bocsátották útjára s igyekeztek számára állandó piacot létesíteni nemcsak hazájukban, de idegen országokban is. Így többek között Párisban és a Keleti-tenger mellékén fióküzleteket állítottak fel, hogy a könyv elterjedését minél szélesebb körben biztosítsák. Hasonló szellemben működött Birckmann Ferenc Kölnben, ki működését 1507-ben kezdte. Könyvkiadó-üzletét a család mindenkori tagjai közel 200 évig folytatták, miáltal jelentős szerephez juttatták a kölni könyvkereskedelmet. Sorukat követte Froben János, ki 1491-ben alapította könyvkiadó-üzletét. Főleg arról nevezetes, hogy a remekírók helyes kiadásaira törekedett s hogy kiadványait művészies kiállításban hozta forgalomba. Jelentékeny könyvkiadó volt még Rinmann János Augszburgban. Működésének ideje alatt 146 művet adott ki, melyekkel évente beutazta az országot. A legjelentékenyebb német könyvkiadó és könyvkereskedő azonban kétségkívül Koberger Antal volt Nürnbergben. Könyvkiadói tevékenysége (1473-tól 1513-ig) és az a mód, mellyel kiadványait terjesztette, láthatóan irányították a könyvkereskedelmet. Ő volt az első könyvkiadó, ki vándor-könyvkereskedőkkel bejáratta Olaszországot, Ausztriát, Magyarországot és Lengyelországot. S hogy a könyveknek ily módon való terjesztése bevált, bizonyítja az, hogy aránylag kevés kiadványaival – számuk 220 – óriási vagyont szerzett.

Itt említjük meg, hogy a vándor-könyvkereskedők voltak azok, kik a könyvnyomtatást és könyvkereskedelmet a külföldön meghonosították. Így elsősorban Olaszországban, Franciaországban és Angolországban.

Luther fellépésével az irodalom és a könyvkereskedelem újabb irányba terelődött. Előtte ugyanis a skolasztikusok és a humanisták uralták az irodalmat, de Luther a reformáció behozatalával egészen új irodalmat teremtett és ez lett azután a győztes. A reformációval új könyvkiadók is léptek fel, kik Luther és annak követői szolgálatába állottak. Semmi kétség tehát aziránt, hogy a reformáció csak hasznára vált a könyvkereskedelemnek, mert a nyomában keletkezett gazdag irodalom újabb rétegét hódította meg a közönségnek, megszorította a könyvkiadók számát s biztosította későbbi fejlődését.

Nagy fordulóponthoz jutott azonban a könyvkereskedelem, mikor a frankfurti vásárhoz csatlakozott. Az első könyvvásárt a XV. század utolsó éveiben tartották meg. A frankfurti vásár a könyvek eladására igen jó talajnak bizonyult, mivel oda a világ minden részéből látogattak el az emberek. Így a könyvvásár idővel hatalmassá fejlődött s évről-évre többen keresték fel. De nem hagyhatjuk említés nélkül a frankfurti után megindult lipcsei könyvvásárt sem, melyet leginkább akkor kezdtek látogatni, mikor Lipcse a vallásos vitatkozások központja lett. S itt a könyvkiadók és könyvkereskedők szabadabban is üzhették a könyvek eladását mint Frankfurtban, hol a szigorú cenzura működésüket nagyon megszorította. Későbbben már jegyzéket is adtak ki a könyvvásáron megjelent könyvkiadókról és kiadványaik számáról. Az első könyvvásári jegyzék 1564-ben adatott ki s innentől kezdve minden évben rendszeresen bocsátották közre.

A XV. és XVI századbeli könyvkereskedelemről megrajzolt kép tehát azt mutatja, hogy a rendszeres könyvkereskedelem őshazája és kiindulópontja: Németország volt.

A magyar könyvkereskedelem kezdete.

Az első könyvkereskedők Budán, Felsőmagyarországon és Erdélyben (1484–1525)

Hazánkban Mátyás király idejében Budán, a könyvnyomtatás behozatalával tüntek fel az első könyvkereskedők, kik egyszersmind könyvkiadók is voltak. Kiadói működésük leginkább vallástani, iskolai és történeti könyvekre szorítkozott. Minthogy azonban első nyomdánk rövid fennállás után megszűnt s újabb nyomda 1534-ig nem alapítottatott, kiadványaikat külföldön, többnyire Velencében, Nürnbergben és Bécsben nyomatták.

Az első budai könyvkereskedők időszaki sorrendben a következők voltak:

Feger Tibold (1484–1494). Első kiadványa az esztergomi breviarium volt, melyet Mihály, milkói püspök megbízása folytán 1484-ben adott ki. Ezenkívül még 4 kiadványa ismeretes. A legértékesebb ezek közül Turóczi János krónikája; megjelent 1488-ban.

Ruem György (1490–1493). Kornisz Benedek drivasztumi püspök és nagyváradi kanonok meghívására Németországból jött Budára.

Paep (Pap) János (1498–1515). Egyike volt a legtevékenyebb budai könyvkereskedőknek. Hét kiadvány – misekönyvek és ehhez hasonlók – látott működése alatt napvilágot, melyek csinosan és ízlésesen vannak kiállítva. Ismerjük 1509-ből keltezett végrendeletét, melyből az látszik, hogy leginkább velencei könyvnyomtatókkal állott összeköttetésben, mert három ottani könyvnyomtatót: Giunta Lukács Antalt, Lichtenstein Pétert és Frankfurter Miklóst említi mint hitelezőit. De felemlíti Alantszee Lénárd és Schreiringer Márton bécsi könyvkiadókat is, kiknek könyvekért tartozott. Valószínű, hogy még 1509-ben elhunyt, mert ez év december 10-én

özvegye a végrendeletet láttamoztatta a budai tanács által. Adataink szerint üzlete 1515-ig állott fenn.

Kaym Orbán (1503–1519). Kiadványainak nagy része tankönyvekből állott, ami azt mutatja, hogy hazánk akkori középiskolai tanítása már olyan fejlett volt, hogy érdemesnek mutatkozott tankönyvek kiadásával foglalkozni. S bizonyára több hasznót is hajtottak, mint a költséges új misekönyvek és breviariumok.

Várdai István (1511). A budai könyvkereskedők sorában az egyedüli, ki születésére nézve magyar volt. Könyvkereskedését azonban vajmi csekély sikerrel alapíthatta, mert mindössze csak egy kiadványa ismeretes 1511-ből és azontúl neve többé nem fordul elő.

Nagybányai Heckel István (1512–1514). Emlékét négy kiadványa tartotta fenn.

Schaller Jakab (1512–1515). Előbbivel egy időben lépett fel és ugyancsak négy kiadványa volt.

Murariusz Antal (1513). Ez évben kezdé meg működését s valószínű, hogy tovább nem is folytatta. Egy kiadványa volt.

Milcher Mátyás (1514). Szintén csak egy évig volt budai könyvkereskedő és emlékét egy kiadvány őrzi.

Kaym Orbán örökösei (1520). Kaym Orbán 1519–1520 között elhalálozván, örökösei a könyvkereskedést 1520-ban folytatták, de úgy látszik, nagyon rövid ideig. Költségükön egy kiadványt adtak ki.

Sessardiai (Szegszárdi?) Lénárd (1523). Csak ez évben gyakorolta a könyvkereskedést s nevét csupán egy kiadványáról ismerjük.

Gryneusz György (1524). Németországból jött Budára és Luther vallását dicsőítő könyvek árusításával foglalkozott. Róla sokáig azt tartották, hogy II. Lajos király 1524-iki törvénycikke értelmében az új hit terjesztése miatt könyveivel együtt máglyán elégettetett. Ezt a balhiedelmet azonban Fraknói Vilmos «Mária magyar királyné állása a reformáció irányában» című akadémiai értekezésében hiteles adatok alapján megcáfolja és világosan kimutatja, hogy Gryneusszal ez meg nem történt.

Prischwitz Mihály (1524–1525). Gryneusz Györggyel egy időben alapította könyvkereskedését, azonban nálánál valamivel szerencsésebb volt, mert könyvkereskedését Budán 1525-ig zavartalanul folytathatta és három kiadványa is volt.

A budai könyvkereskedők működése azonban csak 1525-ig tartott, mert 1526-ban a mohácsi vész és az arra bekövetkezett török uralom mindennek véget vetett. Buda is a törökök birtokába jutván, megszűnt Magyarország fővárosa lenni s így az ottani könyvkereskedelem teljesen lehetetlenné vált s majdnem két évszázadon át szünetelt.

E korszakban Felsőmagyarországon és Erdélyben is voltak könyvkereskedők. Így Kassán már 1493-ban volt könyvkereskedő. Reh Henrich (puchfűrer), ki az ez időbeli városi jegyzőkönyvek szerint az említett évben tilalmat tett Prewsz János javaira és könyveire. Prewsz János adósságát 1495-ben Szeidel István, Kassa város jegyzője kifizette s így valószínűleg magához váltotta a könyveket is.

Egy Márk nevű könyvkereskedő volt 1529-ben Eperjesen, Johannesz bibliopola (puchfűrer) 1506-ban Nagyszébenben, ki 1522-ben Segesvárott is megfordult.

Ezek voltak a magyar könyvkereskedelem első úttörői.

A magyar könyvkereskedelem a mohácsi vésztől a szatmári békéig (1526–1711)

A mohácsi vész után szomorú életre virradt a magyar nemzet. A győztes török bár elhagyta az országot, de a nemzet kebelében aggasztó körülmények újabb veszélyt idéztek elő. A csatában elesett II. Lajos királlyal sírba szállt az utolsó magyar Jagelló s ennek folytán a királyválasztás kérdése került szőnyegre, mely a pártviszályokat igen elmérgesítette. A Habsburg-házból származó Ferdinánd főherceg és Szapolyai János voltak a jelöltek. Mind a kettőt meg is választották és az ország ketté szakadt. A két király folytonos harcokat vívott egymással s ez alkalmat adott a törökök ismételt beavatkozására. János király 1540-ben bekövetkezett halála után a török Budát és Magyarország középső részét foglalta el. Nemsokára Erdély is különvált.

A török hódoltság a magyar nemzetet gazdaságilag pusztította és társadalmilag süllyesztette; de erkölcsi és szellemi erejét nem törhette meg. Sőt azok a folytonos küzdelmek, melyeket alkotmányáért és függetlenségeért két felé is vívott, oly mértékben fokozták erkölcsi és szellemi erejét, hogy a magyar műveltség fejlődésére csak döntőleg hatottak. És ha politikailag sivárak és szomorúak is voltak az állapotok a hódoltság idejében, a szellemi élet terén mégis a kiterjedtebb és mélyebben járó nyugati kultúra hatása volt észlelhető.

Ebben az időben kezdődött hazánkban az irodalom újkora. Legfőbb irányítója természetesen a reformáció volt, mely általános eszmemozgalmat idézett elő, új, mindenkit érdeklő vallási irodalmat teremtett és újból működésbe hozta a könyvnyomtatást. Innen kezdve vált tehát általánossá a magyar irodalom és innen kezdve beszélhetünk tulajdonképeni magyar szellemi életéről.

A könyvnyomtatás befolyásáról a magyar műveltség fejlődésére és az irodalom elterjedésére e helyen nem szólunk. Megtettük ezt már az előbbi fejezetben. Feladatunkhoz hiven most csak az akkori könyvkereskedelmet vázoljuk.

Mint fennebb láttuk, a magyar könyvkereskedelem első korszakát a mohácsi vész zárta le. Második korszakának az 1526–1711-ig terjedő időt állapítottuk meg és pedig azért, mert az 1711-ik év, mint a szatmári békekötés ideje, a magyar irodalom és könyvnyomtatás történetében is határvonalat képez.

E korszakban azonban még igen kevés volt a mai értelemben vett könyvkereskedő. Legtöbbször a könyvnyomtatók voltak egyszersmind a könyvkiadók és könyvkereskedők is. Az általuk saját költségen kiadott könyvek azonban kizárólag gyakorlati célt szolgáltak. Az akkori legtöbb könyv megjelenése s általában az irodalom virágzása a főuraknak köszönhető, kik anyagi támogatásukkal ezt lehetővé tették. Hiszen a legtöbb ez időbeli könyv címlapján olvashatjuk, hogy «nyomtatott N. N. költségével». A gazdagabb írók természetesen saját költségükön nyomatták ki műveiket, a szegényebbek pedig pártfogót kerestek, ki a költségeket fedezze. S legtöbbnyire találtak is.

Akkoriban, de még a későbbi időben is, szokásban volt, hogy a könyvnyomtatók és könyvkereskedők kiadványaikkal, különösen vásárok alkalmával, beutaztatták az országot s ilyenkor a könyvkötők is csatlakoztak hozzájuk, átvevén kiadványaikból egy nagyobb mennyiséget árusítás végett.

A nagyobb, de inkább királyi városokban a könyvnyomtatók rendszerint könyvkereskedést is tartottak, hogy az akkoriban divó csereüzletet könnyebben lebonyolíthassák.

Amint a rendelkezésünkre álló adatokból kitűnik, ebben az időben különösen Felsőmagyarországnak és Erdélynek volt élénk könyvkereskedelme. És ez érthető is, mert a XVI. század-

ban épen Felsőmagyarországnak és Erdélynek volt a külfölddel virágzó kereskedelmi összeköttetése, mely a könyvkereskedelemre is kiterjedt.

Igy Kassán 1535-ben egy Márton nevű könyvkereskedő volt, kivel 1542 és 1543-ban Eperjesen is találkozunk. Utóbbi helyen azonban már több sáfrányt és borsot adott el, mint könyvet. Eperjesen 1542-ben egy Ambrus nevű könyvkereskedő is volt. 1547-ben pedig Guttler Gáspár volt Eperjes könyvkereskedője, ki Kassával is állott üzleti összeköttetésben. Guttler Gáspár 1561-ben Gyulafehérvárott fogságba került és ez év augusztus 16-án maga János Zsigmond fejedelem tudatta Eperjes városával, hogy kiszabadulása iránt intézkedni fog. A fejedelem ígéretét be is váltotta, mert már 1562-ben ismét Eperjesen volt. Később azután kivándorolt Boroszlóba.

Bártfán az első könyvkereskedő Dudling Kristóf volt, kinek nevével 1548-ban találkozunk először. 1550-ből pedig egy kiadványát is ismerjük: Batizi András «Keresztyén tudományokról való rövid könyvecské»-jét, melyet sokáig használtak a református iskolákban. E könyv bevezetésében azt írja a szerző, hogy felkereste őt Wittembergben, hol akkor tartózkodott «az bártfai Kristof, magyarországhi jámbor könyváros» s kérte őt, hogy ha valamit magyarul írt volna, «kibocsátaná». «Mert mostan a nyomorott Magyarországhban nagy sok keresztyén atyafiak kívánnának magyar nyelven iratni egy rövid könyvecskét, melyből az keresztyéni tudomány első fundamentomit megtanulhatnák» stb. A bevezetésben említett bártfai Kristóf nem más, mint Dudling Kristóf, Bártfa első könyvkereskedője. Azok a feljegyzések, melyek Dudling Kristófról fennmaradtak, nem épen kedvező színben tüntetik fel. Megtudjuk belőlük, hogy Dudling Kristóf üzleti összeköttetésben állott Goltz Móríc wittembergi könyvkereskedővel, ki neki Melanchton Fülöp bártfai bíró közbenjárására 110 forint ára könyveket adott el hitelbe és hogy kötelezte magát, hogy 40 forintot még 1548-ban Keresztelő Szent János napjára, 70 forintot pedig még ugyanazon év Szent Mihály napjára fog lefizetni. Ezen kötelezettségét, úgy látszik, nem tartotta be, mert 1552-ben Goltz Móríc örököse és veje, Rhuel Konrád ezen tartozás behajtására a wittembergi egyetem közbenjárását kérte; az egyetem meg is tette a szükséges lépéseket, de sikertelenül. 1556-ban Rhuel Konrád egyenesen Bártfa város tanácsához intézett levelet, melyben felszólítja a várost, hogy szorítsa Dudling Kristófot arra, hogy tegyen eleget kötelezettségének, mert különben az ő költségén külön követet fog Wittembergből Bártfára küldeni és az adósság behajtásával megbízni. Arról azonban már nem szólnak a feljegyzések, hogy az ügy miként nyert elintézés. Az egész dolog ugyan semmi történelmi vonatkozással nem bír, mindazonáltal érdemesnek tartottuk felemlíteni, már azért is, hogy lássuk, milyen körülményes eszközökhöz folyamodtak abban az időben valamely követelés behajtása miatt. De láthatjuk ebből azt is, hogy a XVI. században sem volt jobb dolguk a könyvkereskedőknek, mint amilyen ma van számos vidéki könyvkereskedőnek.

Könyvkereskedők, kikről közelebbi adataink nincsenek, voltak: Selmeczbányán 1549-ben Fabri Márton, Brassóban 1550-ben Valentin, Nagyszebenben 1562-ben Schutth János és a XVI. század végén Wildt György özvegye, ki hét évre kapott engedélyt, hogy külföldről könyveket hozathat és azokat árusíthatja. 1560–1570 között pedig Fröhlich Ambrus bécsi könyvkereskedő tartott Debreczenben könyvraktárt. Fontos volna azonban tudni, hogy milyeneket.

1573-ban megjelent az első magyar világi tárgyú elbeszélés: Poncianusz históriája. Csakhogy – sajnos – nem magyar könyvkiadó, hanem Eberusz Balázs bécsi könyvnyomtató kiadásában. Mint a könyv latin nyelvű előszavában elmondja, ő fordította le magyarra s Eck gróf győri kapitány és pozsonyi főispánnak ajánlotta házassága alkalmából. E könyv a következő században már hazánkban is megjelent. 1633-tól 1679-ig négy kiadást ért Brewer Lőrinc lőcsei könyvnyomtatónál.

Bártfa második könyvkereskedője Gutgeszell Dávid volt, ki 1578-ban felállította az első bártfai nyomdát. Adatainkból azonban kitűnik, hogy a könyvkereskedést már akkor üzte, amikor nyomdája még nem volt. Ugyanis 1571-ben nyomatta Schaffenberg Kriszpin boroszlói kiadó-könyvnyomtatónál Stöcker Lénárd «Scripsit etiam Apophthegmata illustrium virorum expositione Latina et Rytmis Germanicis illustrata anno Christi» című művét és azonkívül nevezettől könyveket is vásárolt.

Az akkori időben majdnem minden könyvkiadó adott ki kalendáriumot. Így Gutgeszell Dávid is. Egy feljegyzésünkől tudjuk, hogy az 1579-iki évre szóló kalendáriumból, mely már saját nyomdájában készült, Kassa város tanácsának több tiszteletpéldányt küldött, melyekért a tanács 10 rénes forintot utalványozott.

Szoros, üzleti összeköttetés állhatott fenn ebben az időben a krakói és bártfai könyvkereskedők között, mert Petri György bártfai preszbiter könyveinek nagy része, melyeket kétségkívül a helybeli könyvkereskedők útján szerzett be, Krakóból valók. Petri György könyvgyűjteménye 56 nagyrészt bekötött, ívrétű kötetből állott és az egészet igen csekély összegre, 96 forintra becsülte. A nyomtatott könyvek ezidőbeli áráról hazánkban adataink ugyan nincsenek, de annyit mondhatunk, hogy eszerint a könyvek igen olcsók voltak.

Kassán 1583-ban ismét találkozunk könyvkereskedővel. Gallen Jánossal, kinek könyvkészletét ez évben bekövetkezett halálával hivatalosan összeírták. A leltár szerint a könyvek legnagyobb része latin és német nyelvűek voltak, de akadtak csekély számban magyar nyelvűek is, melyek leginkább a reformátorok irataiból, históriákból és krónikákból, tehát a biblia és történeti tárgyú verses művekből állottak. Ebből arra lehet következtetni, hogy a könyvkereskedők is buzgó terjesztői voltak a reformáció iratainak.

Tevékeny könyvnyomtató és könyvkereskedő volt ebben az időben Manliusz János, ki 1582-ben Laibachból jött Magyarországra. Hazájából kiutasították, mert elvállalta a krajnai protestánsok bibliájának nyomtatását. Manliusz János ezekután a szomszéd Magyarországon nézett szét s minthogy ekkor nálunk igen kevés nyomda működött, jövődöbeli működésének színhelyét itt meg is találta. És pedig hazánk dunántúli részén, Németújvárott, hol egyáltalában nem volt nyomda.

Manliusz János Magyarországon 1582-től 1604-ig, tehát 23 évig működött. A könyveken használt impresszumai szerint ezalatt az idő alatt a következő helyeken fordult meg: Németújvár (1582–1584, 1588, 1595–1597), Varasd (1587), Monyorókerék (1587–1592), Sic (1592–1593), Sárvár (1600, 1602), Keresztúr (1598, 1601, 1603, 1604). A folytonos helyváltoztatásoknak okát abban véljük feltalálni, hogy a cenzura részéről állandó üldöztetésnek volt kitéve, s ezért volt kénytelen nyomdáját egyik helyről a másikra áttenni. Az 1585, 1586, 1594 és 1599-iki évekből nem ismerünk tőle semmiféle nyomtatványt. Igen valószínű, hogy ezekben az években mint könyvkereskedő kiadványainak terjesztésével és árusításával foglalkozott, bejárván a vásárok alkalmával az ország nagyobb városait, hol egyszersmind lebonyolította a többi kiadó-könyvnyomtatókkal a szokásos csereüzletet is. Sőt az sem lehetetlen, hogy a frankfurti vagy lipcsei könyvvásárra is ellátogatott, mert a Schwetschke által összeállított könyvvásári jegyzékek már ebből az időből is mutatnak ki magyarországi nyomdatermékeket.

Manliusz János könyvkiadói tevékenysége felől a legjobban tájékoztat az általa kiadott és nyomtatott könyvek száma. Adataink szerint 56 kiadványa volt. Ezek legnagyobb része protestáns vallású mű, ami hű tükre annak a kornak, melyben napvilágot láttak. Kiadványai közül 37 a saját költségén, 19 pedig mások költségén nyomtatott mű. Ha nyelvek szerint csoportosítjuk a következő képet nyerjük: magyar 36, latin 15, német 5. Utóbbiak között van

egy «Neue Zeitung aus Ungern» című német ujság, melyet 1587-ben Monyorókeréken adott ki. Ez a legrégebb ezideig ismert német ujság, mely hazánkban nyomtatott. Öröndetes azonban annak megállapítása, hogy Manliusz János mint könyvkiadó a magyar irodalom szolgálatában állott.

Ime, egy külföldről bevándorolt könyvnyomtató és könyvkereskedő, ki mint e kor legkiválóbb magyar könyvkiadója hagyta hátra emlékét.

A «Irodalomtörténeti Közlemények» III. évfolyamában leközölve találjuk Zimmermann Mihály bécsi könyvnyomtató és kiadó-könyvkereskedő latin levelét, melyet 1562 február 16-án intézett Nádasdy Ferenchez, Vas és Sopron megye főispánjához. E levél igazolja, hogy ebben az időben hazánk dunántúli, de más részén sem igen voltak könyvkereskedők és az a kevés, aki volt is, nem volt olyan élelmes, hogy a magyar irodalompartoló főurakat magának mint vevőket biztosította volna. Zimmermann Mihály leveléből kiviláglik, hogy Nádasdy Ferenczel való összeköttetése már régebbi. Levelében ugyanis megköszöni Nádasdy Ferencnek egy hozzá intézett levelét és az ahhoz csatolva volt összeget, melyet azonban nem tekint vételárnak, hanem inkább csak ajándékba küldöttnek. A levél további része pedig így szól: «Hallván, hogy Uraságod édes atyja Sárvárótt iskolát alapított, miután én Uraságod megbízásából s pártfogása mellett, boldogult Melanchthon Fülöpnek grammatikáiból (t. i. a görögből és latinból) nagy mennyiségű példányokat nyomattam s kiadtam: ennél fogva bátor vagyok Uraságodat megkérni, kegyeskedjék szokott bőkezűségében s nagylelkűségében könyveimből bizonyos számú példányokat jutányos áron átvenni, miáltal Uraságod engemet nagyon megörvendeztetne stb.»

Nem hagyhatjuk azonban említés nélkül, hogy a XVI. században a szerzők maguk is foglalkoztak műveik árusításával, illetve terjesztésével. Kitűnik az abból, hogy Pomariusz Kr. az általa készített Besztercze térképét ismerőseinek megküldvén, kéri őket, hogy az érte járó összeget majd küldjék meg neki.

Fennebb említettük, hogy a könyvnyomtatók mellett a könyvkötők is foglalkoztak könyvek árusításával; sőt némelyike könyvek kiadását sem tartotta utolsó dolognak. Ezt igazolja Zechel Gergely pozsonyi könyvkötő, ki 1633-ban egy magyar kalendáriumot adott ki, melyet Pázmány Péternek ajánlott. Sajátos stílusánál és érdekes tartalmánál fogva talán nem lesz érdektelen, ha a Pázmány Péternek szóló ajánlást egész terjedelemben, az eredeti helyesírással itt leközöljük: «Az Szentseges Romai Annya Szentegyhaz cardinallyanak Pazmany Peter nec Esztergomi Ersek nec, Magyar Orszagh Primásának és fő Cancellariusának, az fölséges masodik Ferdinand Romai Csaszarnak és Magyar Orszagi Kiralynac völső Tanatsának etc. Nekem Mindenkoron Kegyelmes Uramnac Istentől minden Lölki és testi jókat kévanok. Sok és külömb féle értelemben vadnac az emberec, Nagysagos és Kegyelmes Uram és kérdéseket is tamasztanac, mi legyen az esztendőknec, Holdoknac, Napoknac és ez földön ennyi soc változásoknac, Zurzavaroknak és egyenetlenségeknek, oka. Ugy hogy némellyec azt, czac nem oktalanul vac szerenczének tulajdonétyac, némellyec azt természet folyásának, némellyec fatalibus periodis ordscriballyac azt, némellyec pedig az éghnec erőségheinek és azoknac influentiainac az melyekről az Astrologusoc Calendariomakban ítéletet tesznec. De mindazaltal legigazibb ítélet azoké, az kic azt, az hatalmas Istennec akarattyának és megvizsgálhatatlan ítéletének tulajdonétyac, az ki valamit teremtetett és szerzet, azt ugyan azon erejében, mindenható erejével és bölcsességével s igaz ítéletével odahajtya vala hova akarja. Minthogy szoktanac az tudos és bölcz Mathematicusoc és Philosophus Astrologusoc, Theologusoknak itelettyeket helybe hagyván magoc tudományoc szerint, ugy mint Istentől adatattal, meg az bölcz Salamon-is Sap. 8. diczekedet, minden esztendőben az időknec változásokrol eghnec forgasiból és irasiból, ez földön lakozoknak állapottyokrol uy Calendariumokat et praxes Astrologicus

conscribalni és ki ereszteti; az mint M. Bandarkovitz Janos-is, az Crakai Academiában a Philosophianac Doctora, Professora és ordinarius Astronomusa, irt az jövő 1634. esztendőre való ilyen praxin Astrologicam és Calendariumot, mellyet én Magyar nyelvre fordítván magam költségével ki nyomtattam és az Nagyságod tekintetes és nevezetes Uri neve alatt az körösztvényeknek hasznokra kiboczatattam. – Minekokaért Nagysagodat, mint Kegyelmes Uramat, kérem alázatossan, méltóztassék Nagyságod, ezt az én kisdéd munkamat tölem alázatos szolgájától kedvessen mind elvenni s-mind megolvasni. – Nagysagodat pedig a Kegyes Isten sokaig éltesse, az ő szent nevének tisztességére az keresztvény Anya szent egyháznak épülésére megnyomorodot... édes Hazánkhoz elő menetelére és meghmaradására, árvakhoz és ügye fogyot szegényeknek vigasztalására, kedves és kévanatos jó egészségben. Költ Pozsonyban Sz. Mihály napján, 1633 Esztendőben. Nagyságodnak alázatos szolgálója Zechel Gergely, Posoni Polgar és Könyv-kötő.»

Ezen ajánló-sorok inkább nyelvészeti szempontból érdemelnek figyelmet, de bennünket meg abból a szempontból érdekelnek, hogy reá mutatnak, mily fontos és nagyjelentőségű kiadvány volt e korban a kalendárium.

E korból még a következő könyvkereskedőket ismerjük: Kassán Szeiberlich János (1667–1676), Budán Ring Tivadar (1706) és Pesten Kirchhoffer Ferenc (1703).

A XVII. századbeli magyar könyvárakhoz vonatkozólag is vannak feljegyzéseink. Egyik feljegyzésünk Weber Bálint modori ev. lelkész könyveire vonatkozik. Nevezett 1608-ban elhalálozván, az utána maradt könyveket a város javára lefoglalták és jegyzéket készítettek róluk a becsárakkal együtt. A jegyzék összesen 50 könyvet sorol fel, melyek ív-, negyed- és nyolcadrét szerint vannak összeállítva. A becsárak 20 dénár és 2 forint között váltakoznak, melyek az akkori viszonyokhoz és a mostani könyvárakhoz képest eléggé méltányosnak mondhatók. Másik feljegyzésünk szerint Kamuti Farkasné, Jászbriny Zsófia asszony Cseffey Lászlónak Kolozsvárott 1657-ben 10 könyvet 12 magyar forintért adott el. E néhány példa épen elég arra, hogy fogalmat alkothassunk magunknak az akkori könyvárakról és ezzel kapcsolatban a könyvkereskedők anyagi helyzetéről.

Kétségtől, hogy a XVII. század végén és a XVIII. század elején a jezsuiták kassai és nagyszombati rendháza fejtett ki nagy könyvkiadói tevékenységet. Természetes azonban, hogy nagyszámú kiadványaik közül a latin nyelvű hittudományi művek vannak túlsúlyban, de találunk köztük tankönyveket és egyéb világi tudományos, sőt népies műveket is, melyek egyik legérdekesebbje a «Szakácsmesterségnek könyvecskéje».

A jezsuiták nagyszombati rendházának nyomdája 1710-ben kiadványairól jegyzéket adott ki, mely nevezetesen két szempontból érdemel figyelmet. Először, hogy kellően tájékoztat a nyomda ezidőbeli kiadványainak állományáról, másodsor pedig azért, mert a legrégebbi magyar könyvjegyzék, melyről tudomásunk van. Ez azonban nem zárja ki azt hogy az előbbi, talán már a legelső magyar könyvkereskedőknek ne lettek volna könyvjegyzékei. Sőt egész bizonyossá vehetjük, hogy voltak. Mert amint tudjuk, a legelső németországi könyvkereskedők és könyvkiadók, de már az ókorban a római kéziratkereskedők is, adtak ki egylapos könyvhirdetéseket. Már pedig az szinte hihetetlen, hogy a legelső magyar könyvkereskedők nem ismerték volna ennek a nélkülözhetetlen terjesztési-eszköznek a fontosságát. Feltesszük, hogy nálunk csak az a sajnálatos körülmény forog fenn, hogy ezekből a legelső magyar könyvhirdetésekből egyetlen példány sem maradt reánk, ami műveltségtörténetünkre nézve mindenestre súlyos veszteség.

Visszatérünk azonban a nagyszombati jezsuita-nyomda könyvjegyzékére. Ezen könyvjegyzék nyolcadrét alakban jelent meg s tartalmazza mindazon könyvek címét, melyeket a nyomda

1710-ben forgalomba hozott és árusított. A felvett könyvek legnagyobb része saját kiadványait képezte, de vannak benne olyanok is, melyek másutt jelentek meg. A könyvjegyzékben összesen 390 könyv szerepel s ami ma benne a legértékesebb az az, hogy az árak is jelezve vannak. Így módunkban van megállapítani, hogy a legdrágább könyv 10 forint, a legolcsóbb 2 dénár volt.

Figyelmet érdemel II. Rákóczi Ferencnek a XVIII. század elején a kassai könyvkötő-céh érdekében kibocsátott védőlevele is, mely így szól: «Kassai céhbeli compactorok alázatos instantiájok mellett előttünk repraesentált privilegialis articulusokbul értjük, hogy a typographusoknak s egyébféle, könyvekkel és papirossal kereskedőknek és céh nélkül való compactoroknak is sokadalmak alkalmatosságával, sőt másként is az említett céhbeli compactorok privilegialis articulusi ellen könyveket és papirost titkon vagy nyilván nem volna szabad árulni. Kiknek ezen alázatos instantiáját kegyelmes tekintetben vévén, ezen privilegialis articulusok ususában őket kegyelmesen manuteneálni kívánjuk továbbvaló dispositióig. Ehhez képest mindazoknak, akik az istansok ily privilegialis artikulusok ususa ellen kész könyveket, papirost és egyéb idejárulható eszközöket árulni szoktak, serio parancsoljuk: se sokadalmakban, sem penig másképen ezen privilegium tenora ellen könyvet, papirost s egyéb idejárulható eszközöket árulni ne merészeljenek, – sőt akik vakmerőségtől viseltetvén, ezen parancsolatnak ellen cselekedni comperiáltatnának, azon sokadalmas helynek tisztei és földesurai az említett compactoroknak az illyek ellen assistáljanak.» Ezen védőlevél által ismét csak beigazolván látjuk ama tényt, hogy e kor könyvkötői könyvkereskedők is voltak.

A magyar könyvkereskedelem 1712-től 1867-ig

A magyar könyvkereskedelem e harmadik korszaka, épúgy mint a magyar könyvnyomtatásé, 1848-ig a privilegiumok korszakának nevezhető. E korszak elejétől egészen 1770-ig minden téren csend uralkodott. S ezen ne is csodálkozunk, hiszen az előző korszak folytonos harcok és torzszalkodások között telt el, tehát a nemzet pihenni vágyott. Pihent, hogy azután új erővel lásson korszakalkotó munkájához. De a pihenés ideje nagy kárára volt. Azalatt, míg tétlen volt, csaknem egészen elvesztette külső életének és nyelvének jellegét. A magyar nyelv minden térről kiszorult: a társadalmi érintkezésből, a hivatalból és az irodalomból. Helyét a latin nyelv foglalta el. És azt az idegen szellemi életet is, mely a latin irodalomban majdnem a túltermelésig fokozódott, a cenzura tartotta lenyűgözve. Igen helyesen írja Grünwald Béla «A régi Magyarország» című művében: «A XVIII. század Magyarországra nem örökölt egy kifejtett nemzeti irodalmat az elmúlt századok nemzedékeitől. A nemzet génusza még nem jelent meg az irodalomban és művészetben. De a nyelv, melyen Zrínyi, Balassa, Pázmány Péter és később Mikes Kelemen írt, bizonyítja, hogy van benne erő és báj, hajlékonyság és képesség kifejezni a kor gondolatait és érzelmeit s nem áll hátrább az egykorú németnél s csak a nemzeti élet rendes kifejlődése kellett hozzá, hogy erre a következő korszakban is képes legyen.» És így is lett. 1772-ben bekövetkezett a szellemi ébredés és utána 1790-ben a politikai újjászületés. Az ezzel felszínre került új élet azután útját egyengette a magyar könyvkereskedelemnek is, mint azt alább látni fogjuk.

A XVIII. század folyamán még mindig a könyvnyomtatók és könyvkötők voltak túlnyomó részben a könyvkereskedők.

Az ismert könyvnyomtatók, kikről tudjuk, hogy e században könyvkereskedelemmel is foglalkoztak, ezek voltak: Budán Nottenstein György, Győrött Streibig Gergely, Kalocsán és Érsekújvárott Wagner János József, Kassán Werfer Károly, Kolozsvárott Kollmann Ferenc

József, Komáromban Töltési István és Weinmüller Bálint, Lőcsén Brewer Lőrinc özvegye és örökösei, Nagyszebenben Sárdi Sámuel és Barth János, Nagyszombatban a jezsuita nyomda és Jelinek Vendel, Pozsonyban Royer János Pál, Patzkó Ferenc és Weber Simon Péter, Sopronban és Szombathelyen a Sziesz könyvnyomtató család, Váczott Ambró Ferenc Ignác és Gottlieb Antal és Veszprémben Számmer Mihály.

Az itt felsorolt kiadó-könyvnyomtatók saját költségükön nyomtatott kiadványai azonban leginkább ima- és ájtatoskönyvekből, szent és világi énekekből, históriákból, csiziókból és kalendáriumokból állottak, melyeket – bár maguk sem röstelték vásárról-vásárra vinni – többnyire a könyvkötőknek adták el, kik azok terjesztése körül – már a saját érdekükben is – hathatós tevékenységet fejtettek ki. Ők bonyolították le vásárok alkalmával a folyóiratokra és egyéb irodalmi termékekre történt előfizetéseket is. Így egy 1797-ben Váczott megjelent predikációs könyvben a következő figyelmeztetést olvassuk: «Tudósítás. Akik ezen Prédikázióknak 2-ik Darabjára előfizetni kívánnak, a jövő József-Napi Pesti vásáron előfizetéseket az az: 25 garasokat vagy hozzám elküldeni, vagy a tudósításban említett előfizetéseket bé-szedő Uraknál befizetni méltóztassanak.»

A könyvkötők közül, kik a XVIII. században közreműködtek a hazai irodalom terjesztésénél, a következőkről van tudomásunk: Beszterczén Eckart Péter, Besztercebányán Grimm Keresztély és Gündl Sámuel, Brassóban Madátsch Mihály, Budán Nudow J. F., Eperjesen Kollár Godofréd, Eszéken Klinger Kristóf, Győrött Müller Ferenc, Ludwig János Mihály, Holtzer Simon «compacto Jauriensis» és Bischell János Frigyes, ki 1736-ban kiadta Rheniusz latin grammatikáját; Högészen Neumann Jakab, Kassán Kecskeméthy József és Viszth János. Kassán különben 1750-ben még több könyvkötő is működött s mint tudjuk, már a XVII. században külön céhet képeztek. Kitchensz az Molnár Gergelynek 1750-ben megjelent «Elementa grammaticae latinae» című tankönyvéből is, melynek címlapján ez áll: «Extant apud compactores Cassoviae 1750.» Kecskeméten Miskólczi Miklós, Késmárkon Spiner János András, Kolozsvárott Lőcsei Sámuel és Guttmann János, kiről Kazinczy Ferenc is megemlékezik, azt mondván róla, hogy magyar könyveket «a vevő a németül nem értő Guttmannál talál»; Komáromban Túróczi Mihály, ki egyebek között Gyöngyösi István «Csalárd Cupidónak kegyetlenségé»-t adta ki, továbbá Sátor Péter és Fülöp Mihály, kiktől az a feljegyzés maradt reánk, hogy összes könyvkészletüket 1740-ben a nagysallói vásáron fegyveres pandurokkal foglalta le a plébános; Lőcsén Kollár János Dávid, Nagyszebenben Eiszer György, Grimm Károly, Löw János és Pos Gottlieb, ki 1776-ban saját költségén kinyomatta a «Mennyország kulcsa» című imakönyvet; Pozsonyban Frank Fridrik, Geiszler Károly, Gollner József, Finszterbach Jakab János, Kämpf Sándor, Spaiszer Ferenc Domokos és Németh Mihály, Rozsnyón Ámon András, Sopronban Fischer Mátyás, Krüg Ferdinánd és Wohlmuth János és Veszprémben Baumeiszter Ferenc.

Külön kell megemlékeznünk Voigt Kristóf tanárról, ki 1712–1713 táján Nagyszebenben alapított könyvkereskedést. Mint ő maga kijelentette, könyvkereskedése olyan, amilyen Erdélyben még nem volt. És ebben talán igaza is volt, mert amint adatainkból kitűnik, meglehetősen nagy készletet tartott könyvekből. Hogy csak egy példát említsünk: 80 bibliát és 200 új testamentumot tartott egyszerre raktáron. Mindazonáltal a közönség még sem volt vele megelégedve. Többen panaszt is emeltek ellene a városi tanácsnál, aminek a vége az lett, hogy könyvkereskedését meg kellett szüntetnie.

Mária Terézia trónralépte után (1740) már rendszeresebb könyvkereskedők léptek fel, kik a könyvkereskedelmet a könyvnyomtatástól és könyvkötészettől elkülönítve üzték.

Ilyen volt elsősorban Mausz János Gellért, ki 1748-ban Pesten alapított könyvkereskedést. 14 évig működött mint könyvkereskedő és könyvkiadó és ezen idő alatt mindössze csak 7

kiadványt bocsátott közre s azok is a tudós körökben kedvelt latin műveknek az utánnyomatai voltak. Könyvkiadói működése a magyar irodalomra nézve tehát elveszett; azonban a külföldi kiadásoknál aránylag olcsóbb latin utánnyomataival, némi hasznos szolgálatot mégis teljesített. S ezzel ő is hozzájárult azon nagy szellemi átalakulás előkészítéséhez, mely hazánkban – Toldy Ferenc szerint – a deák irodalom művelésével «szerencsésen közvetítette s általánosította az európai tudományos műveltséget».

Pesten újabb könyvkereskedést 1768-ban Weingand János Mihály alapított, 1769-ben pedig Köpf György. E két cég a kiadványaikon használt impresszum szerint, úgy látszik, egyesült, mert azokon «Weingand és Köpf» cég szerepel. Azonban az sincs kizárva, hogy könyvkereskedése mindegyiknek külön volt s csak mint könyvkiadók állottak társas viszonyban. De a század vége felé Weingand János Mihály már csak egyedül szerepelt mint könyvkiadó. Működésükre vonatkozólag igen kevés adat áll rendelkezésünkre. Köpf Györgyről csak annyit tudunk, hogy Budán, Pesten és Kassán volt üzlete és hogy «előfizetést bé-vevő» volt több magyar író művére. 1769-ben a városi közigazgatásban mint centura viratus vett részt és 1777-ben külső tanácsosa (exterior senatus) lett Pest városának. Weingand János Mihályról meg annyit, hogy ő volt az első, ki Pesten a külföldi könyvek nagy készletével rendelkezett; továbbá hogy Kazinczy Ferenc könyvkereskedője volt és 1792-ben a cenzurával gyűlt meg a baja. Ugyanis Verseghy Ferenc magyarra fordította Millot francia apátnak «A világ közönséges története» című művét s annak I. kötetét cenzurái engedéllyel 1790-ben 500 példányban kinyomatta és azután átadta Weingand János Mihálynak bizományi kezelésbe, ki a mű II. kötetét a reá következő évben már saját költségén adta ki és 1000 példányban nyomatta. Alig hogy a II. kötet megjelent, Verseghy Ferenc két rosszakarója titkos feljelentésben magas helyen bevádolta őt, mint oly veszedelmes tételeket tartalmazó könyv közrebocsájtóját, mely a keresztény vallás legszentebb dogmaiba ütközik s a legelvetemültebb francia írók libertinisztikus tanaival van tele. Ennek következménye természetesen az lett, hogy az összes raktáron levő példányok lefoglalását rendelték el, amiből Weingand János Mihálynak nagy kára volt. Nem is volt sürgősebb teendője, mint a helytartó tanácshoz folyamodni, hogy azt a kárt, mely reá a lefoglalásból háramlott, teljesen térítsék meg. Az I. kötetből 240-et, a II. kötetből pedig 800-at foglaltak le, a kár tehát elég nagy volt. Kártérítési folyamodványára azonban azt a választ kapta, hogy szabadságában áll kárát Verseghy Ferencen behajtani. Hogy azután ezt polgári per útján megpróbálta-e, nem tudjuk. Ez az eset mindenesetre eklatáns példája azoknak a durva támadásoknak, melyeket akkoriban a szellemi szabadság ellen állandóan intéztek.

A cenzuráról lévén szó, nem lesz érdektelen, ha röviden ismertetjük azokat a rendeleteket, melyek a XVIII. század második felében a könyvkereskedelem rendszabályozására adtak ki.

Két rendeletet ismerünk (az egyik 1770-ben, a másik 1771-ben kelt), melyek a zsidóknak a keresztyén könyvekkel való kereskedést – az illető könyvek elkobzásának terhe alatt – tiltották meg.

A kalendáriumokra vonatkozólag pedig négy rendeletet ismerünk. Az egyik szerint a bekebelezett könyvkereskedők és könyvnyomtatók informáltassanak, hogy minő feltételek mellett kaphatnak privilégiumot kalendáriumok nyomtatására; a másik megvédelmelte a magyar könyvkereskedőknek kalendáriummi privilégiumát s így a külföldi kalendáriumok árusítását csak az alatt a feltétel alatt engedte meg, ha azokból a naptári részt kiszakítják. A harmadik és negyedik rendelet pedig a kalendáriumok nyomtatására és árusítására nézve általános szabályokat tartalmazott.

Azonban volt egy üdvös rendelet is, mely 1772 augusztus havában «Ordo pro bibliopolis in Hungaria stabili terentibus» címen latin nyelven tétetett közé. Ebben a rendeletben ugyanis a Magyarország területén tartózkodó könyvkereskedők kvalifikációja és jogviszonyaik

állapították meg. Érdekes tartalmánál fogva Békesi Emil magyar fordításában egész terjedelmében ideiktatjuk:

1-ször. Mindenki, aki magát a könyvkereskedésre szánja, azt előbb kellőképen tanulja meg; azért köteleztetik valamely szabadalmazott könyvkereskedőnél hat évet mint tanuló tölteni.

Azon esetben pedig, ha a tanuló a járandó szabad koszt és szálláson kívül felső- és fehér ruhát is kapna, a tanulói idő hét évre terjesztetik ki.

2-szor. A tanulói idő alatt, avattassék be a tanuló a könyvkereskedés szükséges ismeretébe és a német és latin nyelven kívül még egy idegen nyelvet tanuljon meg.

3-szor. Ha valamely tanuló főnökétől megszökik, azt felfogadni és kitanítani az örökös tartományok egy másik könyvkereskedőjének nem szabad, hanem a tanuló első főnökéhez vitessék vissza; ha pedig rossz bánás következtében szöknék el a tanuló főnökétől, vagy ez őt rossz viselete miatt távolítaná el: az ügy a helyi könyvkereskedői hatóság által vizsgáltsassék meg és intéztessék el, de a tanulót előbb más főnök fel ne fogadja.

4-szer. A könyvkereskedősegédek üzletbe lépésükkor rendes szerződést kössenek, melynek lejárta előtt sem a segéd főnökét el nem hagyhatja, sem a főnök segédjét el nem küldheti.

De ha akár az egyik, akár a másik résznek elegendő oka volna a szerződést megmásítani, vagy a kikötött határidőt megrövidíteni, a felmondás egy fél évvel előbb történjék. A segédek pedig főnökeiktől elcsalni szigorúan és az esethez képest kiszabandó büntetés alatt tilos.

5-ször. Senki sem nyerhet könyvkereskedésre jogot, aki azt előbb annak rendje szerint kellőleg meg nem tanulja s legalább négy évet ily kereskedésben nem szolgált, s egyszersmind a különböző tudományszakokban a szerzők és iratok közül elegendő ismerettel nem bír. Azért, aki ilyen kereskedést akar nyitni, valamely cs. kir. egyetemen megvizsgálandó és képességéről bizonyítványt kell felmutatnia. Azonkívül ki könyvkereskedést akar kezdeni, elegendő pénzalapot mutasson ki, és pedig: Pozsony szab. kir. városában legalább 500 forintot, míg más helyeken, ahol valamely könyvkereskedő meg telepedni és kereskedni akar, a legfelsőbb cs. kir. határozat kinyerése után, a helytartótanács szabja meg az alap összegét, melynek felét maga a tulajdonos, másik felét pedig elegendő jótállás kell, hogy biztosítsa.

6-szor. A könyvkereskedés sehol se szoríttassék a könyvkereskedők bizonyos számára, de szükség nélkül ne is sokasíttassék, ha azonban valaki újat akar kezdeni, arra a helytartótanács engedélye lesz kikérendő. Valamint a jogosított könyvkereskedőknek és özvegyeiknek is szabadságukban áll a már megkezdett üzletet akár személyesen folytatni, akár fiukra, – ha ez a felsorolt kellékekkel bír – vagy a felsőbbség engedélyével segédjükre átruházni, kivéve azon esetet, ha a kereskedés különös szabadsalom gyanánt csak egy személy részére engedélyeztetett volna.

7-szer. A könyvkereskedőknek szabadságában áll bárminő könyvekkel (kivéve a tiltottakat) kereskedni: következőleg akár kötött, akár kötetlen, új vagy régi könyvekkel, ércbe metszett képekkel, földabroszokkal, nemkülönben nyomtathatnak és vehetnek könyveket másoktól. A közönség nagyobb kényelme végett azonban nemcsak a könyvkereskedőknek, hanem másoknak is megengedtetik némi kereskedés régi, bekötött könyvekkel, miért is ilyenek elárúsítása a nyilvános kereskedéseknek bizonyos száma határoztatik meg, nemcsak Pozsony szab. kir. városában, hanem más városokban is, azonkívül az ilyen kereskedőknek új könyveket árulni, vagy ilyeneket kiadni, elkobzás terhe alatt tiltatik.

8-szor. Hasonlóképpen tiltatik az erre nem jogosítottaknak a városokban, mezővárosokban és falukon könyvkereskedést űzni, a könyvnyomtatók és könyvkötők is tartózkodjanak minden ilyennemű kereskedéstől, kivéve amire eddig is jogosítottak voltak, úgy mások is, és pedig

annyival is inkább, miután ellenkező esetben az illetéktelen eladásra szánt készlet, ha megtalálják, el fog koboztatni, a jogosított könyvkereskedőknek, kérésükre, karhatalom adatni, a feladónak egyharmad kiszolgáltatni fog, az ismételten rajtakapott törvényszegők pedig ezenfelül még érzékenyen meg fognak büntettetni.

9-szer. Az idegen könyvkereskedők, miután az örökös tartományok évenként előforduló vásárait meglátogatták, annak elmúltával, az elkobzás büntetése alatt többé ne áruljanak, hanem a megmaradt könyveket vagy más városokba, vagy a kultartományokba szállítsák, vagy a nyilvános vásári raktárakba, akár pedig egyes boltokba is, a helybeli könyvkereskedők által lezáratva tegyék el a legközelebbi vásárig.

10-szer. Joguk van a könyvkereskedőknek a kereskedésükbe veendő könyvek részére nyomtatási engedélyt kérni, s ha az engedély megadatott, az örökös tartományok egy könyvkereskedőjének sem engedtetik meg a szabadalom tartama alatt az ilyen könyvet akár toldásokkal, akár anélkül kinyomatni, vagy annak itthon vagy kint nyomtatott példányait árulni és pedig elkobzás vagy más a szabadalomban megjelölt büntetés alatt.

11-szer. A könyvkereskedők személyes és vagyoni ügyei szokott bíróságuknak, – könyvkereskedési ügyei pedig a helytartótanácsnak rendelkezése alá tartoznak.

12-szer. Az árveréseknél jogában áll az illetékes joghatóságnak esküdt becselőket választani a könyvkereskedők közül s ezek által hajtatni végre a becslést és nyilvános elárusítást, úgy azonban, hogy hivataluk elvesztése mellett tilalmas az általuk végrehajtott elárusításnál maguk vagy mások számára vásárolni.

13-szor. Szabadságában áll tehát a könyvkereskedőknek saját könyveikre árverést tartani, de ugyanazok az ily elárusításnál semmi elsőbbségi joggal sem bírnak, még akkor sem, ha az özvegy, vagy aki a kereskedést átveszi, a készletnek csak egy részét akarná ily módon eladni.

14-szer. A nagyobb helyeken, hol több könyvkereskedő van, ezek közül két, évenként változó előljáró rendeltessék ki, a kisebb helyeken pedig, ahol háromnál többen nem volnának, közülük az egyik tétessék ugyanolyan időtartamra, felváltva, előljáróvá. S ez nemcsak a kisebb bajokat és hiányokat intézze el, de ezen rendelet megtartására is ügyeljen, s bármely felmerülő áthágást azonnal jelentsen a felsőbbségnek.

Valóban nem ártana, ha ezen rendelet egyik-másik pontja még ma is érvényben volna. Mint például a kvalifikációra vonatkozó pontok. Egészen másképpen festene a magyar könyvkereskedelem, ha a mai könyvkereskedők (persze tisztelet a kivételnek) az azokban körülírt képzettséggel bírnának.

Mint tudjuk, a Martinovics-féle összeesküvésnek volt egy könyvnyomtató tagja is: Landerer Mihály. Ennek következtében, az összeesküvés felfedezése után, 1795 február 25-én I. Ferenc általános könyvrendeletet bocsátott ki, melynek 2-ik szakasza így szól:

Amely könyvkereskedő egy tiltott vagy «erga schedam» engedélyezett könyvet, röpiratot, vagy nyomtatványt, különösen engedély nélkül, – melyet csupán a generális direktorium s a tartományokban az illető kormányzók van jogosítva adni, – elárusít, első esetben példányonként 50 forinttal, második esetben az említett pénzbírságon kívül iparjoga elvesztésével büntettetik.

Ezen könyvrendeletből ezenkívül még a következő szakaszok érdemelnek különös figyelmet:

15. szakasz. Ha valamely könyvkereskedő nyilvános elárusításra szánt könyvek katalógusát vagy kisebb jegyzékét terjeszti be a revizori hivatalhoz s a jegyzékben tiltott könyvek találtnak, ez utóbbiakat kötelesek a revizori hivatalnak haladéktalanul átadni s mindaddig otthagyni, míg vagy vevőre nem találtnak, ki különös engedéllyel bír a tiltott mű megvételére

vagy a rendes elővigyázati szabályok megtartásával az illető művet külföldre nem küldhetik. Az olyan művek azonban, melyek nagy mértékben vallás-, erkölcs- és államellenes tartalmúak, úgyszintén a becsületben gázoló, gonosz indulatú gúnyiratok, a revizori hivatal által azonnal megsemmisítendőek.

16. szakasz. Ha valamely könyvkereskedő, vagy magánember, tiltott vagy «erga schedam» korlátozott nyomtatványért folyamodik s vagy álnevet használ folyamodványában vagy a kieszközölt engedély után a folyamodványban nem említett könyvet jegyez be az engedélyokmányba, 50 forinttal büntetendő. Ugyanezen büntetés éri azt a könyvkereskedőt, vagy magánembert, ki ugyanazon könyvért ugyanazon név alatt többször folyamodik, hogy ezáltal a cenzurával megbízott embereket gonoszul félrevezesse. Aki a kiszabott pénzbüntetést nem lenne képes megfizetni, minden forintért egy napi fogsággal büntetendő.

Ezekből a rendeletekből azt láthatjuk, hogy az akkori könyvkereskedők működési köre meglehetősen korlátok közé volt szorítva s bizony igen kellett vigyázniuk, hogy valamely rendeletbe ütköző kihágást el ne kövessenek. A mai könyvkereskedők közül – azt hisszük – vajmi kevés tudja, hogy elődeinek milyen nehéz helyzete volt!

Tovább kisérven a magyar könyvkereskedelem kifejlődését, azt látjuk, hogy a rendszeresebb könyvkereskedők különösen Pozsonyban, Temesvárott, Nagyszebenben, Kassán, Brassóban, Sopronban, Maros-Vásárhelyen, Szepesszombatban és Zágrábban tűntek fel.

Ilyenek voltak Pozsonyban, az akkori fő- és koronázó városban Kochberger János Mihály (1747–1745 táján), Löwe Antal (1775 táján), a Doll könyvkereskedőcsalád (1776–1789 között), Benedikt Mihály, majd utódai (1779–1787 között), Karabinszky János Mátyás (1793 óta), Mahler Fridrik Ulrik (1785–1806), Schauff Nepom. János (1786–1800), kinek előbb műkereskedése, későbbben pedig könyvkiadó-üzlete volt és Thiel Xav. Ferenc budai könyvkiadó fiókja. Ezekről a cégekről közelebbi adataink nincsenek.

Számottevő könyvkiadó és könyvkereskedő volt azonban Pozsonyban Landerer János Mihály, ki 1750-ben megvette a Royer-féle nyomdát a kiadványokkal együtt. Így mindjárt kezdetben igen tekintélyes kiadványokhoz jutott. Az 1750 március 2-án felvett leltár szerint a könyvkészlet ez volt: 1570 példány magyar Evangyéliom, 300 «Lenkötelecske», 900 magyar Katekizmus, 572 «Arca Domini», 1114 «cseh Evangyéliom», 1757 «Seelenwecker», 1058 «Rajaska Ruze», 250 «Octava Seraphica», 458 «Morgenstern», 1150 német Katekizmus, 194 «Quotidiana pietatis exercitia», 184 «Ethica Symbolica», 550 «Perlitska», 735 «Catechesis minor», 1176 «Rhenii Donatus», 620 német principia, 500 szláv principia, 202 «Grammatica slavonica». Ilyen arányban fejlesztette a könyvkiadó-üzletet tovább. Számos kiadványai közül megemlítenéd a «Pressburger Zeitung», melyet 1754-ben alapított és a híres Windisch szerkesztésében jelent meg. E lapot utódai is folytatták egészen 1812-ig, midőn I. Ferenc, hogy a francia háború által szánandó állapotba jutott városi pénztárt némileg felsegítse, a lap kiadási jogát Pozsony város hatóságára ruházta. Későbbben Landerer János Mihály birtokába jutott a pesti Landerer-féle nyomdának is, 1773-ban pedig megvette a kassai jezsuita-nyomdát, hol kiadványainak terjesztése végett könyvkereskedést is alapított s ezzel Kassán megvetette a rendszeresebb könyvkereskedelem alapját.

Landerer János Mihály 1795-ben bekövetkezett halálával a kassai üzletet a család egyik tagja, Landerer Ferenc vette át és vezette 1822-ig. Mint könyvkiadó is fejtett ki némi tevékenységet. Kiadványainak legnagyobb része azonban a népies, jórészt a ponyvairódalom irányát követte s ezekkel látta el a felvidék könyvkötőit. 1813-ban kölcsönkönyvtárt is rendezett be.

Temesvárott 1771-ben Heimerl Mátyás könyvnyomtató alapított könyvkereskedést. Még ez évben indított «Intelligenz-Blatt» címen egy hetilapot, évenként pedig kalendáriumot adott ki.

Üzletét halála után, 1784-ben, veje Slovatzeck József Antal temesvári vegyeskereskedő örökölte, ki az üzlet átvételekor a városi hatóságtól a könyvkötői iparjogot is megszerezte. Azonkívül bizományosa volt Trattner János Tamásnak, a híres bécsi könyvnyomtatónak és könyvkereskedőnek. Üzletét 1790 táján eladta Jónás Jakab József temesvári könyvnyomtatónak.

Mint igaz magyar könyvkereskedőről és könyvkiadóról kell megemlékeznünk id. Hochmeiszter Márton nagyszombati könyvnyomtatóról, kinek Mária Terézia – 1777 október 15-ről kelt legkegyelmesebben adományozott szabadalma szerint – megengedte, hogy Nagyszombaton városában nyilvános könyvkereskedést nyithasson s abban mindennemű közhasznú könyveket szabadon és háborítlanul árulhasson. 1780-ban pedig legmagasabb helyről «privilegium privatum»-ot nyert egy nagyszabású mű érdekében. E szabadalmával azután 10 évre kiváltságos kiadója lett Bethlen Farkas «Erdélyország története» című latin nyelvű művének. A szabadalom-levele egyszersmind elrendelte, hogy e mű minden újabb kiadása előbb a könyvvizsgáló hatóságnak terjesztendő be és egy-egy példány a kolozsvári egyetemi könyvtárnak küldendő; esetleges utánnyomatók pedig 5 márka nehéz súlyú arany pénzbírsággal büntetessenek. A műből azonban újabb kiadás megjelenése sohasem vált szükségessé, annál kevésbé kellett a kiadónak utánnyomástól tartani. E becses hazafias vállalatot id. Hochmeiszter Márton még 1772-ben kezdte meg és fia tetemes anyagi áldozatokkal 1792-ben végezte be.

Hazafias és közhasznú működésének id. Hochmeiszter Márton még nagyobb mértékben adta jelét, mikor 1784-ben megindította az első erdélyi német ujságot, a «Siebenbürger Zeitung»-ot, mely hetenként kétszer jelent meg és előfizetési ára évi 3 tallér volt. E lap első évfolyamait Erdély legkiválóbb tudósai szerkesztették és hogy magas színvonalon állott, amellet szól az, hogy még külföldön is az olvasottabb lapok közé számíttatott.

Id. Hochmeiszter Márton üzletét még II. József is kitüntette magas látogatásával. Erről naplójában ezeket olvassuk: «1786. évi július hó 16-ik napján ¾7-kor ő felsége II. József császár könyvesboltom, nyomdám, valamint egész házamat legmagasabb látogatásával szerencsétlenül kegyeskedett.» Id. Hochmeiszter Márton e látogatást emléktáblával örökítette meg.

1789-ben bekövetkezett halálával, kiterjedt üzletének vezetése 22 éves fiára, ifj. Hochmeiszter Mártonra maradt. S hogy fiatalsága dacára értett az üzlet vezetéséhez, az kétséget nem szenved. Ugyanis még atyja életében II. József különös parancsára a bel- és külföldön körutat tett, hogy magát tökéletesen kiképezze minden, egy nyomda és könyvkereskedés vezetéséhez szükséges ismeretekben.

Ifj. Hochmeiszter Márton mindenben édes atyja nyomdokain haladt. Könyvkiadói tevékenységének szép jelét adta mindjárt önállósága elején, midőn kiadta Erdély első tudományos folyóiratát, a «Siebenbürger Quartalschrift»-et, melyet még édes atyja tervezett. Ezen évnegyedes szemle körül Erdély legkiválóbb írói csoportosultak. Az első füzetben a szerkesztők őszinte elismeréssel emlékeznek meg áldozatkész kiadójuk ama érdemeiről, melyeket e folyóirat kiadásával szerzett magának Erdély irodalma körül.

Még nagyobb érdeme azonban ifj. Hochmeiszter Mártonnak, hogy Erdélyben ő alapította az első magyar lapot, az «Erdélyi-Magyar Hir-Vivő»-t, melynek első száma 1790 április 1-én jelent meg. Előfizetési ára egész évre 5 forint volt. E lapot, mikor Kolozsvárott is alapított üzletet, oda vitte át s ott később «Hiradó» címen adta ki tovább. Kolozsvárott azért alapított üzletet, mivel az országos kormányzat összes hivatalait oda helyezték át. Erre vonatkozólag naplójában a következőket olvassuk: «1790-ben Kolozsvárott a dikasztériális munkák olcsóbb szállíthatása tekintetéből nyomdát és az irodalom terjesztése céljából könyvkereskedést

rendeztem be, mely utóbbit a magyar irodalom sok közhasznú eredeti és fordított műveivel gyarapítottam.»

Hazafias érzelmeit igen híven tükrözi vissza az az «Ajánlás» melyet 1790-ben kibocsátott könyvjegyzéke elé írt: «Mentől nagyobb fájdalommal kellett eddig tapasztalni, hogy annak a nemzetnek, amelynek dicsőségéről kisebb vagyok én, hogy sem szólhassak, fiai közül oly kevesen találkoztak azelőtt, akik anyjokhoz tartozó tiszteletekről megemlékeztek volna, hogy annak nyelvét gyarapítani és az erre szolgáló könyveket szaporítani kívánták volna: annál nagyobb öröme és vigasztalására szolgálhat kinek-kinek valaki csak a nemes magyar nemzethez érdeme szerint való tisztelettel viseltetik, hogy már ma ezen nemzetnek fiai is felébredvén ebbeli kötelességeket bővebben teszik és ebbeni szorgalmatosságokat már is annyira léptették, hogy kevés neme legyen a tudománynak, amelyről könyvek ezen nyelven is ne találhassanak. – Én is azért ezen nemes hazának fia lévén, vétkelném, ha ezen örömben részt nem vennék és kötelességemet tehetségemhez képest nem tenném. Több pedig tőlem ki nem telhetvén, udvarlok nemes magyar hazámfiainak következő könyvek lajstromával, ki kérvén egyszersmind méltóztassanak velem más könyvek iránt is, amelyek eddig könyvtáramban nem találhatnának parancsolni. Akármely alkalmatosságon is örömmel fogok kapni, amelyben csak megbizonyíthatom, mely nagy tisztelettel és készséggel legyek Kedves Magyar Hazámnak. Szebenben Boldogasszony havának 21-ik napján 1790 alázatos szolgálója Hochmeiszter Márton különös királyi szabadsággal való könyvárus.» A jegyzék címe és ajánlása 4 lapra terjed. Ezután következik 9 számozatlan lapon 239 magyar könyv címe betűrendben.

De lássuk már most ifj. Hochmeiszter Márton magyar nyelvű kiadványait, működésének első idejéből. 1793-ban megjelent: Benkő F. «Parnasszusi időtöltés» és Szeelmann K. «Gyermekek barátja» című műve. 1794 és 1795-ben: «Erdélyi játékos gyűjtemény» és Gyarmathy «Magyar nyelvtana». 1796-ban: Eder J. «Erdélyország esmertetésének zsengeje» és «A magyar nyelv-mivelő társaság munkáinak első darabja». 1797-ben: «Az egészség katekizmusa» Fauszt német munkájából fordítva. Ezek a magyar művek különösen gróf Bánffy György, Erdély kormányzójának buzdítására jöttek létre, ki 1793-ban a magyar nyelv-mivelő társaságot is létrehozta.

Ime, így kezdte meg ifj. Hochmeiszter Márton könyvkiadói működését a magyar irodalom javára és így folytatta továbbra is. Szűk terünkre való tekintettel azonban sajnálattal le kell mondanunk arról, hogy összes kiadványait részletesebben ismertessük. De már az elmondottakból is meggyőződhattunk, hogy mint született szász, mégis magyar volt.

Örökre emlékezetessé tette azonban nevét azzal a nemes cselekedettel, mely minden akkori alapítványt felülmúl. Ugyanis naplója szerint, 1809 február 15-én Kolozsvárott fennállott egész, 26,000 forintba becsült üzletét a kir. liceumnak ajándékozta, kárpótlásul a váci nemes Thereziánumban való neveltetéseért. Azonkívül Nagyszebenben tett kisebb-nagyobb alapítványokat. Nagyszebenben különben nagymérvű üzleti elfoglaltsága mellett még a közügyekkel is foglalkozott.

Ifj. Hochmeiszter Márton 1837-ben, 60 éves korában halt meg s bátran mondhatjuk, hogy vele e kor legnagyobb és legtevékenyebb magyar könyvkiadója szállott sírba.

Nagyszebenben ifj. Hochmeiszter Márton idejében még egy könyvkereskedés állott fenn: Barth, Gromen és Gänzelmaier társas cége (1790–1792).

Az ezen korbéli könyvkereskedők között kétségkívül legkedvezőbb helyzete Ellinger János Józsefnek volt, ki 1787-ben Kassán alapított könyvkereskedést és nyomdát. Épen akkor indult ki Kassáról amaz örökké emlékezetes, felfrissült szellemi mozgalom, mely majdnem 80 éves tespedés után a magyar nyelvet és irodalmat felébresztette tetszhalottaiból s azt egyszerre új

életre, mondhatni virágzásra emelte. Három fenkölt lelkű magyar ember megteremtette irodalmunk új irányát és ez az új irány volt egyszersmind alapja későbbi szellemi életünk egész jövőjének. Baróti Szabó Dávid, Kazinczy Ferenc és Bacsányi János volt az a három dicső férfiú, kiknek áldott nevét a hazai szellemi élet története aranybetűkkel írt lapjaira.

Ők ugyanis tapasztalták a sok évek folytán beállott hanyatlást s a magyar nyelvnek a latin elemmel való egybeforradását, valamint ezen ősi klasszikus nyelv minden téren lábra kapott kultiválását, tehát hazafiúi kötelességüknek ismerték, hogy fejlődő magyar nyelvünket ismét jogába helyezték vissza. E célból megalakították az úgynevezett «Kassai Magyar Társaság»-ot, az első hazánkban s annak közlönyéül «Magyar Múzeum» címen évnegyedes folyóiratot indítottak meg. Az I. évfolyam 1788-ban ugyan Pesten jelent meg, de a II. évfolyamot 1792-ben már Kassán Ellinger János Józsefnél nyomatták. Időközben Bacsányi János és Kazinczy Ferenc között némi személyes, de inkább irodalmi nézeteltérések támadtak s így utóbbi az I. évfolyam befejeztével kilépett a társaságból, mire a II. évfolyam az előbbi egyedüli szerkesztésében és kiadásában jelent meg. A III. évfolyamra is hirdetett Bacsányi János előfizetést, de közben a vállalat hirtelen elakadt, mert egy forradalmi költeménye miatt bevádoltatván, Kassáról távozni kényszerült.

Az irodalmi «triász» elejétől fogva kijelentette, hogy vállalatát csak hazafiságból és semmiképpen sem anyagi haszon kedvéért indította meg. A «Magyar Múzeum» tehát előrelátásuk szerint nem is kecsegtetett anyagi haszonnal, mert előfizetőinek száma egész létezése alatt a 327-nél magasabbra nem emelkedett, mi az ilyen vállalatoknál még az akkori mostoha viszonyok között sem ütötte meg az alapul szolgáló üzleti kalkulus mértékét. S így igazán különös, sőt nagyon sajnálatos, hogy éppen Kassa városa, melynek nevéhez örökké hozzáfűződik az új magyar nyelv és irodalom születésének emléke, s mely emiatt húzamosabb időre szinte központjává lett az egész két magyar haza szellemi életének, mégis a legkevésbé támogatta ezen irodalmi vállalatot.

A «Magyar Múzeum» megszűntével Kazinczy Ferenc állott élére a magyar nyelv és irodalom további fejlesztésének. Már közben megindított egy új folyóiratot «Orfeusz» címen, mely ugyancsak Kassán jelent meg 1790-ben s 2 évfolyamot élt. Úgy a «Magyar Múzeum», mint az «Orfeusz» egy és ugyanazon irányban kívántak segíteni a magyar irodalom elhanyagoltságán, mely nemes célt a külföldiével egy színvonalon álló magyar időszakai sajtónak megteremtésével igyekeztek elérni.

Jóllehet az «Orfeusz» is csak a «Magyar Múzeum» sajnos sorsára jutott; de a magyar nyelv és irodalom iránti közöny csakhamar megszűnt és a közönség át-átérezni kezdte legszentebb javainak melegítő tüzét. Az sem volt hasznára a «Kassai Magyar Társaság»-nak, hogy idővel végképen feloszlott. Tagjait a sors ide-oda széthányta, csak egyedül Kazinczy Ferencnek volt fenntartva a Kassán való továbbmaradás, hivatalos állásánál fogva.

Kissé hosszasan foglalkoztunk a «Kassai Magyar Társaság» ügyével, de ez szükséges volt, mert a nyelvújítás eme első mozgalma fontos momentum a magyar könyvkereskedelem történetében.

Visszatérve Ellinger János Józsefhez, róla főleg mint könyvkiadóról emlékezhetünk meg. Kiadványai mennyiségileg így állottak: 98 magyar, 18 német és 51 latin nyelvű. Ezek közül megemlíthető: Milton «Elveszett paradicsom»-a Bessenyei Sándor fordításában (1796), Baróti Szabó Dávid «Kisdéd szótár, mely a ritkább magyar szókat tartalmazza» (2. bővített kiadás 1792) és «Költeményes munkái» (3. kiadás három kötetben 1789) című művei és Kazinczy Ferenc «Bács megyeije» (1790) és egy német alkalmi beszéde, melyet tanfelügyelői hivatalába iktatása alkalmával tartott.

Ellinger János József azon könyvkiadókhöz tartozott, kik a haladó kor igényeihez alkalmazkodni tudtak. Kiadványai – bár nem számosak – de mégis elegendők voltak arra, hogy azokkal az akkori időben élénk kereskedelmet űzzön. Könyvkereskedésében különben más könyvkiadók különféle kiadványait is árusította. 1820 táján üzleteit fia, Ellinger István vette át.

A XVIII. század végén Maros-Vásárhelyen is volt már könyvkereskedő, amint azt a következő fennmaradt körlevél mutatja: «M.-Vásárhelyen a méltóságos született gróf nagyercsei Toldalagi László úr ő nagysága házainál levő tipográfiában találatnak ezek az eladó könyvek feles exemplárokban, melyet a könyvszeretőknek kiszabott árával együtt, kíván tudtukra adni nagyajtai Huszár Antal 1793-ban. Az eladandó könyvek ezek: A magyar játékszin, első esztendő, első kötet, ára 51 kr., a 2., 3., 4. kötetnek ára is 51–51 kr. – A Szinopéi Diogénész dialogusai Vieland írásaiból, réztáblájával együtt ára 1 rf. – Herdernek és Leszingnek mesélései, ára 1 rf. – Budai Basa, ára 15 kr. – Ujmodi gonosztevő, ára 20 kr. – Az igazgatások formáiról Fridrik munkáiból fordítás, ára 5 kr. – A lebilincsezett Prometheus Eschiluszról, ára 15 kr. – Kazinczy Ferenc külföldi jádzó színye. Első kötet Hamlet, Mészáros Samson, ára 1 rf. – Keresztény érzékenységei. Vielandból fordította Váli András, ára 31 kr. – A szerelem gyermeke, ára 24 kr. – Társalkodás regulái, össze szedte Szroy Sámuel, ára 3 kr. – Julia levelei Ovidiuszhoz ára 1 rf. – Magyar Penelope, ára 12 kr. – Arany perecek, ára 20 kr.»

Ezek a könyvek képezték tehát Huszár Antal könyvkészletét s ezekkel látta el a marosvásárhelyi közönséget, melyben nagy segítségére volt Aranka György, az erdélyi irodalmi mozgalmak vezetője.

Rendszeresebb könyvkereskedők voltak még a XVIII. század végén: Brassóban Reich testvérek (János és András) 1789-ben, kiknek kölcsönkönyvtáruk is volt. 1793-ban Reich János kilépett a cégből és az üzlet Reich András cégen folytatott; ugyanott Wagner János András, ki mesterségére nézve ugyan «Tuchmacher» volt, de azért könyveket is kiadott és eladott. Sopronban 1794 táján Pfuntner Mátyásnak volt könyvkereskedése és kölcsönkönyvtára. Szepesszombatban Liedemann Jánosnak (1795–1800 között) vegyeskereskedése mellett jól berendezett könyvkereskedése és 2–3 jelentékenyebb kiadványa is volt. Zágrábban 1795 táján két könyvkereskedés létezett: a Mühler örököseié, melyet később Szuppán Ferenc vett át és a «Püspöki könyvkereskedés».

Most azonban térjünk át Buda és Pest, e két testvérváros könyvkereskedelmére.

A kronológikus sorrendet követve, Kiss Istvánnal kell kezdenünk, ki pályáját 1785-ben mint könyvkötő kezdte meg Óbudán. A bécsi «Magyar Músa» 1789. évi 7. számában azonban már mint olyanról emlékszik meg róla, ki nagyobb könyvraktárt tartott. Ugyancsak akkor már Kazinczy Ferenc is érintkezett Kiss Istvánnal, mint ezt Horváth Ádámnak egyik leveléből tudjuk, melyet 1789 május 13-án Szántódról intézett Kazinczy Ferenchez. Többek között ezeket írja: «...Bárcsak mikor Kiss István budai kompaktossal beszéltem, biztad volna rá, hogy küldjön egy néhány «Hunniást és Holmit» azon helyekre, ahová minapi leveledre küldetni kívántál...»

Kiss István szorgalmas és értelmes ember volt, miért is kartársai és üzletfelei illő elismerésben részesítették. Üzletének híre mindinkább növekedett, összeköttetései egyre jobban kiterjedtek, úgy hogy 1799-ben már Pesten alapított rendes könyvkereskedést. Ez időtől fogva azután kiadványaira e sorokat írta: «Pesthenn, találhatik Kiss István úr Nemzeti Könyvtáros Boltjában». Kiss István méltán vallhatta magát «nemzeti könyvtáros»-nak, mert a külfölddel nem kereste az összeköttetéseket, német könyvet alig tartott és 21 oly kizárólagos magyar kiadvánnyal gazdagította a magyar irodalmat, melyek között nem egy jeles mű dicsérőleg hirdeti kiadója nevét.

Kiss János 1827-ben bekövetkezett halálával a cég «N. Kiss István özvegye és József fiá»-ra változott, mely így 1820-ig állott fenn s a boldogult nemzeties szellemében folytattatott. 1821-től azonban már Kiss József egyedül volt a tulajdonos.

Benedikt Mihály és társainak is volt Budán 1782-től kezdve könyvkereskedése. A társak egyike valószínűleg Diepold Floridusz volt, ki nemsokára reá 1783-tól 1785-ig ugyancsak Budán «Diepold Floridusz és társai» cégen működött. 1786-ban pedig Lindauer Jánossal társult és a céget «Diepold és Lindauer» név alatt folytatták. Ez a cég adta ki 1789-ben Klein János Sámuel «Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evang. Prediger in Ungarn» című 2 kötetes művét. Midőn azután 1790-ben Diepold Floridusz megvált társától, az üzlet Lindauer Jánosra szállt, ki azt Pestre tette át és saját neve alatt folytatta 1793-ig. Nevét több jeles magyar kiadvány közrebocsátásával is megörökítette. Érdekes, hogy fényesen berendezett könyvkereskedésében könyveken, térképeken és színezett terveken kívül, egyúttal jó, valódi tokaji mászlást is lehetett kapni nagy palackokban darabját 1 fr. 30 kr.-ért!

A legelőkelőbb könyvkereskedés e korban Strohmayer Ignác Antalé volt, kinek 1788 táján alapított pesti főüzletén kívül Budán és Kassán fióközlete is volt. Személyéről csak annyit tudunk, hogy nemes ember volt, mert ezt kiadványain mindig feltüntette. S hogy erdélyi születésű volt, megmondja ő maga a kiadásában 1790-ben megjelent «Collectio repraesentationum» I. részének «Praemonitum»-ában: «...engem ezen kollekció kiadására nem ösztönzött sem a nyereszkeskedés, sem nemességem fitogtatása, hanem csupán mint jó hazafihoz – tudniillik erdélyi születésűhöz illik... stb.» Egyébként fel van róla jegyezve, hogy tekintélyes pesti polgár létére, különösen a Lipótváros telepítése körül szerzett magának érdemeket.

Előkelő összeköttetéseiről az akkori magyar írók és irodalompártolók egymással folytatott levelezései tanuskodnak; különösen Kazinczy Ferenc leveleiben találjuk sűrűn említve Strohmayer Ignác Antal nevét. Kiadványai között pedig első helyen áll: «Abbildung der edlen hungarischen Banderisten, wie sie im Jahre 1790... aufgezogen sind». E mű 4-rét alakban 4 levél szöveggel és 24 színezett egyenruha-jelmezt ábrázoló rézmetszetű táblával jelent meg és a II. Lipót koronáztatásakor kivonult sokféle magyar bandériumoknak festői s szebbnél-szebb jelmezeit ábrázolja. Ezenkívül még 16 kiadványa ismeretes.

Korjellemező, de különösen az akkori alkalmazottak helyzetéről sok világosságot felderítő azon «Hir-adás», melyet Strohmayer Ignác Antal a Budán megjelent «Ungarische Staats- und Gelehrten Nachrichten» 1790. évi augusztus 11-ről kelt 64-ik darabjának mellékletében közölt magyar nyelven és mely szóról szóra így hangzik:

«Mindenek előtt tudva vagyom, hogy a köz-társaságnak elő-mozdítására, nincsen egy-egy megkivántatóbb szükséges eszköz; mint a kereskedés s e tekintetben minden igaz hazafinak is szoros kötelessége ezen jeles ágazatját a haza boldogságának tehetsége szerint előmozdítani. Nem lehet ebben akadály sem a nagy nemből való származás, se semmiféle rangja a köz-társaságnak egymástól különböző tagjainak. Mert a mi egy tagnak diszes és szükséges is cselekedni, nem lehet az a másiknak becstelenségére.

E részben én is csekély értékemet a haza javára tellyes szívből célozván, bátorkodom az nemes közönségnek alázatossan ajánlani; a midőn szándékozok egy nemes ifjat keresni, a ki, minekutánna oskolabéli tanulását elvégezte s a magyar, deák, tót, német nyelveken szőllani tud, azomba a frantzia nyelv megtanulására is magát ajánlja, praktikans nevezet alatt mellém jönne könyvárrosi hivatalom folytatására lévén segedelmül, igérvén, hogy nemcsak szabad asztalt, de ingyen szállást ahoz tartozó fűtéssel, gyertyával fogok számára szolgáltatni, de azon felyül a többi polgári inasok minden szükséges házi szolgálatot körulte el fognak végezni, úgy hogy e szerint csak ruhájára lesz magának gondja. Két esztendő után pedig már öltözetére s

egyébb szükségeire is esztendőnként 200 r. for. úgy ígérek, hogy az alatt szorgalmatosságát s hűségét tapasztalván, fizetését meg-megnagyobbítani kötelességemnek fogom esmérni.

Ha el-gondolom, mely nemes kereskedésnek tartatik a könyv-árosság Francia-, Anglia s Németországba, úgy látom, hogy annak javaslására indító okokat előhozni a hazafiak előtt szükségtelen. Költ Pesten 9. Augusztus. 1790. Strohmayer Ignácz Antal, könyvárros.»

E felhívásnak azonban aligha lett foganatja. A magyar ember, kivált akinek kutyabőre is volt, húzódozott a kereskedéstől, s középkori felfogással lealázónak tartotta azt.

Pesten újabb könyvkereskedést Stahel József és Kilián Ádám alapítottak 1789-ben. Az üzlet-alapítást a következő német szövegű körlevéllel tudatták, mely magyar fordításban így hangzik: «Pest, 1789. évi augusztus 1-én. T. c. Elegendő tőkével ellátva, az itteni piacon új könyvkereskedést rendeztem be, mely üzletkönyveit és számláit bécsi üzletemtől egészen függetlenül vezetni fogja. E vállalatomnál Kilián Ádám úrral szövetkeztem, ki nemcsak boldogult édesatyámnak, Stahel Jakab János würzburgi könyvkereskedőnek számos éven át tett legjobb szolgálatokat, de bécsi üzletemben az én oldalomon is már húzamosabb időn át sikeresen működik, amiért őt t. címednek mint jóra való szolid férfiút ajánlhatom. Közös vállalatunkhoz ennél fogva t. címed barátságos jóindulatát kérjük. Sziveskedjék alábbi cég-jegyzésünket tudomásul venni és semmi másnak hitelt nem adni. Van szerencsénk mély tisztelettel maradhatni stb., kik jegyezni fognak... Stahel József és Kilián Ádám».

E körlevél szerint Stahel Józsefnek Bécsben már volt könyvkereskedése s hogy Pesten is nyitott könyvkereskedést, az az ez időben újjáébredt szellemi élettel hozható összefüggésbe. Egyébként az ezzel felidézett irodalmi mozgalmak több külföldi könyvkereskedőt csábítottak Magyarországra.

A Stahel és Kilián cég, mint könyvkiadó cég is szerepelt. Azonban mindössze csak 2 kiadványát ismerjük. Az egyik: Horváth Ignác István «*Commentatio practica in ordinem judicarium*» című művének II. kötete, megjelent 1790-ben. Az I. kötet még 1788-ban jelent meg Bécsben Stahel Józsefnél. A másik: «Szükségben segítő könyv stb. Németből fordította Kömlei János». E mű szintén 1790-ben jelent meg és ára 30 pengő krajcár volt, ami – tekintve terjedelmét (513 lap) – rendkívül olcsónak mondható. E mű megjelenéséről a «Bécsi Magyar Kurir» 1790 március 15-iki számában is szólt s ezzel kapcsolatban Stahel Józsefről a következőket említette föl: «Itt Bécsben, egy nagytudományú, s Nemzetünkhöz (mellynek nyelvét nagy előmenetellel tanulja is) különös indulattal viseltető könyv-áros Stahel úr, olly megbecsülhetetlen könyvet fordított maga költségén magyarra s adat ki képekkel, a melynek hasznos voltát csak onnan is lehet sajditani, hogy német nyelven lett kibocsáttatása után, igen kevés idő alatt 80,000 nyomtatvány költ el. A könyvnek német homlok írása ez: Noth und Hülfsbuch – magyarul illy titulussal fog megjelenni: Szükségben segítő könyv. Együgyü embereknek vagyon írva, és így annál közönségesebb hasznú». Hogy Stahel József szorgalmasan tanulta a magyar nyelvet, azon nem csodálkozunk. Hiszen az új nemzeti áramlat, mely épen akkor volt a legerősebb, mindenkitől megkövetelte, hogy magyarul tudjon beszélni. Aki tehát boldogulni akart itten, annak okvetlenül meg kellett tanulnia a magyar nyelvet. Ha nem is hazafiságból, de érdekből. Stahel József is csak adta a hazafit, mikor a «Segítőkönyv» előszavában ezeket írta: «Kedves Haza!... jöllehet én, a mi az eredetemet illeti nem magyar vagyok: kérlek mindazáltal egész bizodalommal és tartozó tisztelettel, hogy engemet fogadott fiaidnak számok közzé bé venni, és anyai kebledben ápolgatni méltóztassál; úgymint aki a magas könyves boltjából kitelhető minden szolgálatommal erántad vonzó állhatatos buzgósággal és örökös hűséggel magamat Neked feláldozni, s életemnek minden napjaiban a Tiéd maradni kívánok. Stahel József, bécsi és pesti könyv-áros».

Stahel József, úgy látszik, hamarosan beleunt a hazafiusdiságba, mert már 1794-ben megvált a pesti üzlettől és ismét Bécsbe vonult vissza. Így azután Kilián Ádám volt a pesti üzlet egyedüli tulajdonosa, ki azonban előrehaladott korára való tekintettel maga mellé vette öccsét, Kilián Györgyöt és ennek következtében a cég «Kilián Testvérek»-re változott. A két testvér 14 évig működött együtt. 1809-ben Kilián Ádám elhunyt, Kilián György egyedül lett a tulajdonos és saját neve alatt folytatta. Hogy Kilián Ádám derék magyar könyvkereskedő volt, azt megtudjuk Vitkovics Mihálynak 1809 június 9-én Kazinczy Ferenchez intézett leveléből, melyben Kilián Ádámra vonatkozólag ezt írja: «...Leveledet Szögyényi úrnak átadtam... Kiliánnak is átadtam, tudniillik az ifjabbiknak (Györgynek), aki ígérte, írni fog hozzád. Az öregebbiket (t. i. Ádámot) éppen azon nap, május 26-án, midőn leveledet vevém, szállásom mellett vitték el a fekete széles kocsin az örök elnyugvásra. Szívfájlalva néztem le koporsójára ezen embernek, ki hazánkban a jobb könyvek árulásával annyi jót tett vala. Ha e mennydörgős idő el nem söprözte volna tőlem a múzsámat, végsőten zenegtem volna tiszteletére. Be sok érdemes férfi, minden végső megtiszteltetés nélkül múlik ki közülünk. Ellenben sokat, kik egy szives könnyet sem érdemelnek, apotheosiszal szállítanak a földbe».

A «Kilián Testvérek» cég könyvkiadói tevékenységét 6 kiadvány hirdeti: 4 latin és 2 magyar. Utóbbiak Gyöngyösi Jánosnak magyar versei 2 kötetben. Nagy érdemeket szerzett azonban a «Kilián Testvérek» cég azáltal, hogy kiadta a lipcsei Messz-Katalog mintájára az «Allgemeines Verzeichniss der inländischen neuen und neu aufgelegten Bücher, für den Pester Josephi Markt 1798» című vásári könyvjegyzéket, melyet nagy szakértelemmel Schediusz Lajos, az irodalomtörténet tanára szerkesztett. E könyvjegyzéket 1799–1802. években is közrebocsátotta. Az elsőt, az 1798. évit nem épen kedvezően fogadta az egykorú kritika. Egyik bírálója akként nyilatkozott, hogy ezzel csak irodalmunk szegénységét mutattuk be. Schwartner Márton pedig főleg nyomdai kiállítását vette bírálat alá és azt jegyezte meg, hogy a kis 8-rétű 18 oldalra kinyújtott füzetkét valamivel nagyobb alakban és kisebb betűvel egy lapra lehetett volna kinyomtatni.

A kedvezőtlen kritika dacára a könyvjegyzék mégis nagy szolgálatot tett és szinte nélkülözhetetlen volt a vásárokat látogató könyvkereskedőknek. Különösen abban az időben, mikor a kereskedelem minden ágának, tehát a könyvkereskedelemnek is, a vásárlás volt létkérdése. A vidéki könyvkereskedők és könyvkiadók pedig egyenesen a híres pesti vásárokra támaszkodva alapították üzletüket, mert bebizonyult, hogy ilyenkor a könyv legkelendőbb. A legkeresettebb vásári cikkek azonban a csempészett könyvek voltak. Maguk a könyvkereskedők is gyakorolták ugyan a csempészést, de csekélyebb mértékben. A cenzura által eltiltott könyvekre a legártatlanabb, többnyire vallásos címet nyomtattak s ezek mint «Krisztus követése», «Szentek legendái» és ehhez hasonló címek alatt siklottak át a határszéli vámokon felállított vizsgáló hivataloknál. De nagyobb vásárookra rendszeresen a legnagyobb választékban hozták a külföldi irodalom legújabb, tiltott termékeit. Sőt voltak emberek, kiknek az ezekkel való kereskedelem biztosította megélhetésüket.

Mint ezidőbeli pesti könyvkereskedő megemlítené még Pauer Mihály. Üzletéről azonban csak annyit tudunk, hogy az 1786-ban még Trattner János Tamásé volt, kinek Pesten kívül az osztrák birodalom hét nagyobb városában volt még könyvkereskedése. Főüzlete Bécsben volt és e városokban leginkább azért alapított könyvkereskedést, hogy nagyszámú, de főleg utánnymunkából álló kiadványait terjeszthesse.

Azonkívül volt Pesten, az országúton, báró Orczy házában Lövi I. M.-nek héber könyvkereskedése, mely arról érdekes, hogy ugyanazon épületben még ma is létezik, csakhogy az Orczy-féle ház király-utcai oldalán. Akkoriban is mint ma, e könyvkereskedés készlete legnagyobb részben a Talmud könyveiből állott.

A XVIII. század magyar könyvkereskedelmét a «Magyar Minerva» könyvkiadó és könyvterjesztő vállalat működésének ismertetésével zárjuk le. Ezen vállalatot 1788-ban Takáts József, az akkori irodalmi mozgalmak egyik lelkes és kitartó vezetője alapította oly célból, hogy megkönnyítse a magyar művek kiadását és némi anyagi hasznot is nyújtson az íróknak. A vállalat tervét Takáts József 18 pontban dolgozta ki, melyet gróf Festetics Györgynek is bemutatott, ki azt jóváhagyta és egyszersmind ígéretet tett, hogy évenként 1000 forinttal hozzájárul a vállalat fenntartásához.

A vállalat tervét azután levélben a nevesebb írókkal is közölték, különösen Baróti Szabó Dávid, gróf Gvadányi József, Molnár Borbála, Kultsár István, Virág Benedek, Révai Miklós, Veszprémi István, Keszthelyi László, Dugonics András és Szatmári Pap Mihállyal, kiket arra is felkértek, «hogya vagy maguknak kiadandó kész munkáik volnának, vagy másoknál nyomtatást érdemlő kéziratokat tudnának heverni, adják Takáts Józsefnek értésére, aki mind a revízióknak, mind a közrebocsátásnak előmozdításában egész készséggel el fog járni és bizonyossá teszi őket a 9. pont alatt megígért jutalomnak megnyeréséről.» A terv említett 9. pontja ugyanis így szólt: «A helybenhagyott munkáért az író jutalom nélkül nem fog maradni. A legnagyobb jutalom 500 exemplárban, a legkisebb 150-ben állhat. Ha pedig talán inkább készpénzt kívánna a szerző, jókor jelentse meg szándékát, és úgy fog azután közmegegyezéssel a jutalom meghatározatni. Tudni való, hogy az eredeti munkák mindig nagyobb becsben tartatnak, mint a fordítások; mindazonáltal a jelesebb könyvek fordítóira is illendő tekintet fog lenni.»

Takáts József a felhívásra több mint száz levelet kapott a magyar íróktól, kik siettek neki bejelenteni kész vagy készülő műveiket. Válasz nélkül egyiket sem hagyta s így rövid két év alatt nagy számmal írta a legkülönbébb leveleket, melyek irodalomtörténeti szempontból is fontosak, mert számos oly magyar műről adnak felvilágosítást, melyek napvilágot sohasem láttak.

A beérkezett műveket Takáts József bemutatta gróf Festetics Györgynek, ki egyelőre – tekintve, hogy kevés pénz állott rendelkezésükre, – a következő műveket jelölte kiadásra: Ányos Pál verseit, gróf Teleki Domokos «De administratione legati Comitatum etc.» című latin művét és Molnár Borbála «Szerencsétlen szerelem» című költői elbeszélését. Ányos Pál verseit Bacsányi János gyűjtötte össze s ezért 100 forint jutalmat kapott. Molnár Borbála pedig 12 aranyat. Az itt felsorolt 3 mű közül 1798-ban elsőnek Ányos Pál verseit adták ki. A következő évben azonban Takáts József az «Erkölcsei oktatások» című műve jelent meg, utána pedig Virág Benedek költeményeinek kellett volna megjelenniük, de hirtelen váratlan csapás érte a vállalatot, minek következtében ezek megjelenése egyelőre elmaradt. Gróf Festetics György ugyanis minden előzetes értesítés nélkül megvonta az 1000 forintnyi segínyt s minden kérés ellenére szándékát nem másította meg.

Képzeltető, mily nagy volt Takáts József elkeseredése annak láttán, hogy az oly szépen megindult vállalatba helyezett reménye egy csapásra széjjelfoszlott. Fölötte érdekes az a levél, melyet ez alkalommal Aranka Györgynek 1799 április 29-iki kelettel Bécsből írt. Megtudjuk belőle, hogy minő tervei voltak a «Magyar Minervá»-val, milyenek voltak az akkori nyomdai és könyvkereskedelmi viszonyok, és milyen nehézségekkel kellett a magyar íróknak megküzdeniük. «Alig kezd a jó remény csillámlani – írja többek között – mindjárt megint komor fellegek borítják a tiszta eget. Ime Minervánk is közelít a sírhoz! Midőn én tehetségem szerint dolgozom gyarapodásán, egyszersmind oly értelmű levelet veszek Keszthelyről, hogy Maecenásunk Lipszky hadnagy magyarországi mappáira 2000 forintot szánván, nem segítheti a Magyar Minerva folytatását. Szörnyű csapás volt ez az én jó szándékomnak; annyiival is inkább, hogy én általam estek meg az ígéretnek néhány munkás férfiaknak írásaik kinyomatása

íránt. Mely hirtelen, mely csúfos változások ezek! Oda néki. Én ugyan még minden erőimet megvetem, hogy fordulást tegyek a rossz dolgon; nem kimélem a szép, a nyomós kérést; de ha ez nem használna is, mégsem hagyom oly hamar kihalni a Minervát. Reá szánom időmet, fáradságomat, csekély mindenemet, amíg csak győzöm. Ha kevesebbet is, de csak fog esztendőnként valamit látni édes hazám. Bécsben kívánnám tölteni életem napjait, eshetik módomból, hogy pártfogókat szerezhetek a jámbor és hasznos igyekezetnek. Lehetetlen, hogy az olyan munkálkodásnak ellenségei támadjanak, a melyhez, ígérem, soha még csak a gyanu sem fog férhetni. Ami a II. kötetből bejövendő, nekem méltóztatott ajándékozni a méltóságos gróf. Ezt én a III. kötet, Virág Benedek felséges költeményei kiadására fordítom; és így teszek a többi részekkel is. Mely könnyű dolog volna minden akadályokon győzedelmeskedni, ha a könyvbéli kereskedés jobb lábon állana hazánkban. Mind tiszta, de szomorú igazság, amit ezen tárgynál méltóztatott utolsó levelében írni Nagyságod. Vajha foganatos eszköz volna a fogyatkozás megjavítására a könyvárúsokkal való szövetség! De tapasztalásból szólok, így sem orvosolhatjuk meg a nyavalyát. Ezen zsugori emberek sokkal drágában árulják a könyveket, hogysen keletők lehetne; vagy, ha van, részint megcsalódik s így elkedvetlenkedik az olvasó fél; részint nem adunk annak idejében gyámot, föl nem küldik a bevett pénzt, epesztő bizonytalanságban hagyják, számtalan leveleire is, a kiadót. Weber, pozsonyi könyvnyomtatónak, még tavalyiban 50 exemplárokat küldöttem Ányosból az eladás végett és még csak két hét előtt tudhattam meg gyakor értekezéseim után tőle, hogy csak egyetlen-egyet sem adott el belőle. Még eddig csak jó barátim segítségével kelt el Minervából, a mi elkelt.»

Amit Takáts József e levélben ígért, azt csakugyan teljesítette. Kiadta Virág Benedek költeményeit. Utána azonban egészen 1808-ig nem jelent meg semmi a «Magyar Minerva» kiadásában. Ezévből azután megjelent Pápai Sámuel «A magyar literatura esmérete» című 2 kötetes nagy műve. Ezenkívül – Dréta János anyagi támogatása mellett – Ruszek József «Magyar filozófiá»-ja jelent meg a «Magyar Minerva» kiadásában s azután megszünt.

A XIX. században érte el a magyar könyvkereskedelem mai színvonalát, ámbár már a XVIII. század végén – a politikai és szellemi élet újjáébredésével – emelkedett magasabb színvonalra. A század elején a magyar könyvkereskedelem még nagyon is német szellemű volt, de ezen ne csodálkozzunk, hiszen németek vetették meg hazánkban a könyvkereskedelem szilárd alapját s így természetesen csak lassan ébredt a nemzeti öntudatra. De azért voltak magyar származású könyvkereskedők is, kik – s ez elég jellemző az akkori korra – mind nemes családokból kerültek ki.

A XIX. századnak köszönheti a magyar könyvkereskedelem az első könyvészetet, melyet 1803-ban «Magyar Könyvesház, avagy a magyar könyveknek kinyomatások ideje szerént való rövid említésök» cím alatt Sándor István adott ki Győrött. Sándor István különben már 1795-ben «Sokféle» című III. kötetében közölt 105 XVI. századbeli magyar könyvet s már ekkor azon óhaját fejezte ki, vajha a XVIII. századbeli magyar könyvek címeit is valaki összeállítaná. És ez a valaki, ő maga volt. «Az én Könyvesházam – írja 1803 május 20-án Révai Miklósnak – most minden órán elkészül. Streibig megígérte, hogy pesti Medárd-vásárra leviszi. Ideje is immár, mert egy egész esztendejénél tovább kezeinél hever. Abból a magyar literaturának történeteit alkalmasan meg bővítheted.» Ugyanezen év szeptember 25-én pedig már azt írja Révai Miklósnak: «Az én Könyvesházamat is a tollamnak hasznát vevő Streibig egyszer valahára kinyomatta.»

A «Magyar Könyvesház» 285 lap terjedelmű 1054 magyar művet sorol fel és pedig a XVI. századból 198 művet, a XVII. századból 788-at és a XVIII. századból (1711-ig) 78-at. Ezzel a könyvészet természetesen nem volt teljes; tekintve azonban, hogy elsőnek készült, így is sok

fáradtságba került az összeállítása. Mindenesetre nagy hálával gondolunk Sándor Istvánra, ki megalapította a magyar könyvészetet.

Utána Döbrentey Gábor és hívei foglalkoztak a magyar könyvészet ügyével. Az érdekében elfoglalt álláspontjukat egy kis füzetkében fejtették ki, melyet ily cím alatt bocsátottak közre: «Planum egy tökéletes Magyar Bibliografia és Szókönyv iránt. Pesten, Trattner János Tamás betűivel 1814.» E füzet bevezetéséből tudjuk, hogy céljuk volt «olyan Magyar Bibliografiát, azaz olyan lajstromot létesíteni, melyben a Typografiának feltalálásától fogva kinyomtatott minden magyar könyvnek Titulusát (címjét) egész a XVII. századig betűrend szerint rakva található nék.» A szép és üdvös terv azonban csak terv maradt. Megvalósítására nem került a sor. Hogy mi oknál fogva, nem tudjuk.

Ezután a magyar könyvészet ügye másfél évtizedre ismét elaludt. Csak 1830-ban volt ismét könyvészetünk, midőn Wigand Ottó megindította «Bibliografiai Értesítő»-jét, melyet későbbben utóda, Heckenast Gusztáv folytatott 1841-ig. Ennek megszüntével az «Eggenberger és fia» cég adott ki 1842-től 1848-ig egy könyvészetet «Irodalmi Hirdető» címen. Újabb könyvészet azután csak 1855-ben keletkezett, mely «Magyar Könyvészet» cím alatt Magyar Mihály szerkesztésében és kiadásában jelent meg «a honi új-irodalom és művészet terjesztésére». Az I. évfolyam 6. számának végén a következő tudósítás olvasható: «Felsőbb engedély folytán a «Magyar Könyvészet» akadálytalanul jelenhetik meg havonként egy íven, és minden a könyv, zene és művészet köréhez tartozó ujdonságok teljes címét, alakját, terjedelmét, kiadóját, vagy bizományosát, árát és egyéb felvilágosító kellékeit lehető pontosan közölve, ez által míg egy részt hazai irodalmunknak rég szükséggé vált leendő nagy jegyzékére némi alapot vethet, más részt az irodalom és művészet kedvelőinek és pártolóinak megrendeléseknél biztos utmutatóul szolgálva mind arról, mi napjainkban a sajtó alól kikerül. – Ez évi folyam előttünk fekvő első 6 számához még másik 6 iv következik és minden hó elején az ujdonságok, s folytatólag az 1849–55-iki még jegyzékbe nem foglalt irodalom leendő közölve; a mű és zene-tárgyakat csak a jövő évben közlendhetem stb.»

A fennebb ismertetett könyvészeti művek közül – természetesen Sándor Istvánétól eltekintve, mely alapvető mű – Magyar Mihályé a legjobb. Bár nagy szeretettel és lelkiismeretességgel szerkesztette könyvészetét és a könyvkereskedők részéről is meglehetősen támogatásban részesült azáltal, hogy nagyobb mennyiségben megrendelték és terjesztették, mégis csak 2 évfolyamot adott ki; 1857-ben már megszűnt.

A XIX. század első felében a magyar írók – kevés kivétellel – még mindig saját költségükön adták ki műveiket. A magyar könyvkereskedők ugyanis nem vállalkoztak magyar könyvek kiadására. Ennek okát egyrészt abban látjuk, hogy a legtöbb magyar könyvkereskedő német származású volt s így inkább a német irodalommal foglalkoztak, kiadványaik is legnagyobb-részt német nyelvűek voltak, tehát kifelé igyekeztek maguknak piacot teremteni; másrészt, pedig, hogy megifjúdott magyar irodalomnak nem volt még olvasóközönsége. A külföldi könyvekkel való kereskedés azonban némileg korlátozva is volt, amennyiben szigorú rendelet tiltotta a külföldön nyomtatott egyházi könyvek (breviarum, misszale, antifonale) és zsidó vallásos könyvek behozatalát.

Igen jellemző az akkori irodalmi viszonyokra Kultsár Istvánnak a «Hazai és Külföldi Tudósítások» 1820. 4. számába írt cikkének következő részlete: «A jó (magyar) poétai költemények csak imitt-amott csillognak, «rari nantes in gurgite vasto», a tudósok nem dolgoznak, a nemesek nem olvasnak, a gazdagok a nemzeti literatúrára semmit sem áldoznak. Így lévén dolgozunk, lehetne-e csudálni, ha a nemzet, mely a maga tulajdonához oly hideg, oly érzéketlen, nemsokára a nemzetek sorából kiveszne; mint már több német geografusokban, mappákban és történelmi táblákban valósággal kihagyatott és vagy Németországhoz átaljában, vagy különösen

Ausztriához csatoltatott». És az a kevés író, aki tényleg dolgozott és a saját költségén adta ki műveit, az is mint magánkiadó szerepelt.

Ilyen buzgó magánkiadó volt elsősorban Csokonai Vitéz Mihály. 1800 december 15-én előfizetési felhívást bocsátott ki, mely így szól: «Jelentem előre, hogy mindennemű, poetai s folyó beszédbe írott munkáskáimat az új esztendővel közlésre bocsátani szándékozom. Egy tonnus áll 12 árkusból s ára lesz 8 garas, olyan kiadásba mint a Diaetai Múzsza. A gyűjtemény pedig hány tonnusra terjed, a nyomtatás mutatja meg; lesz mintegy 3 tonnus.» Műveinek nyomtatásával Trattner János Tamást bízta meg, de minthogy a cenzura nehézségeket okozott, nem vállalkozott. Így tehát más nyomda után kellett néznie s emiatt az ígért terminust nem tudta betartani, miért is újabb előfizetési felhívással fordult a közönséghez: «Mely késedelmet hogy annyival jobban kipótolhassak, két sajtón dolgoztatok, úgy hogy Szent Mihályra mind a 2-ik, t. i. Lilla, mind a 3-ik, t. i. Dorottya egyszerre ki fog jönni... Aki tíz exemplárra prae-numerál, egyet a szokás szerint ajándékba fog nyerni, valamint leopoldi pesti vásárkor egy-egy exemplárt az én anacreoni ódáimból, melyek külön fognak kijönni, és egy-egy exemplárját az én rézre metszett nótáimnak, melyek klavirra és énekekre vannak alkalmaztatva.» Mindezekből azonban halála előtt, 1804-ben, csak a «Dorottya» jelent meg Poetai munkáit halála után, 1813-ban, Márton József adta ki először Bécsben, 4 kötetben.

Mint magánkiadó Csokonai Vitéz Mihály után Vörösmarty Mihály buzgólkodott a legtöbbet. Első jelentését 1825-ből ismerjük, melyben «Zalán futása»-nak a megjelenését jelentette. E jelentésben a többek között így szól: «A munka Trattnernél fog nyomtatni nagy nyolcad rétből, csinosan, s amennyire lehet, hibátlanul, színes borítékkal. Képet és címlapot, ha előfizetőim száma engedi, valamelyik jelesebb rézmetszővel szándékozom készíteni. Előfizetési ára egy példánynak közönséges papiroson 5 fr. V. Cz. Velinen 7 fr. Előfizetni lehet a Medárd napi Pesti Vásárig; a következő Augusztusi Vásárra pedig megkészi a munka, s ugyan akkor szét is fog küldetni. Az előfizetők nevei ki lesznek nyomtatva.» Úgy látszik, hogy első művével mindjárt megnyerte a közönséget, mert 1826-ban már «Salamon király» című színjátékára hirdetett előfizetést, melyben «az előfizetés tisztelt beszédőinek minden tiztől egy példányt ajánl».

Fáy András, kinek egyik-másik műve még ma is közkézen forog, szintén ilyen módon terjesztette műveit. 1832-ből két előfizetési felhívását ismerjük. Az egyikben «A Bélteky-ház» című regényét, a másikban «Meséi és aphorismái» című művét hirdette. Ugyancsak ez évben Kovács Ferenc rézmetsző egy magyar atlaszra hirdetett előfizetést.

A XIX. század pesti és budai könyvkereskedőinek sorát Leyrer Józseffel kezdjük. Üzletét még 1795-ben alapította, de eleinte csak a ponyvairódalom, csizó, álmokönyv, naptárakat és imakönyveket kultiválta. Rendes könyvkereskedés csak akkor lett üzletéből, mikor 1828-ban a meggyilkolt Szubuly György nevű könyvkereskedő raktárát vette meg, a csekély kis kölcsönkönyvtárral együtt, melyet idővel 2500 kötetre szaporított. Leyrer József mint könyvkiadó is működött. Könyvkiadói tevékenységével, mely kizárólag a német irodalomra szorítkozott, bizonyos nevezetességre is tett szert. Ő ugyanis kiadott mindent, ami kezeügyébe került és kivált a mindennapi szükségletnek szolgáló kis röpiratok, dalok, bohóságok és színdarabok, mitológiák stb. képezték kiadványainak zömét. Utánnomásokra is vállalkozott. Igen helyesen jellemzi őt Roszner Lipót pesti születésű tekintélyes bécsi könyvkereskedő, amidőn azt írja róla: «Leyrer József egy sokoldalú ember volt, ki soha nem fogyott ki az élelmesebbnél élelmesebb vállalatokból, miknek teremtésénél őt a kiadói tisztességre való tekintet korántsem szokta volt fészélyezni». Könyvkereskedése 1842-ben fia, Lantossy József birtokába ment át.

Ugyancsak a múlt századba vezethető vissza Mosótzai Institórisz Gábor üzletalapítása. Még 1793-ban, mint könyvkötő magyar könyvekből álló kölcsönkönyvtárt alapított. Feljegyzéseink

szerint azonban a könyveket nemcsak kikölcsönözte, de el is adta. Ebből arra lehet következtetni, hogy könyvkereskedése is volt és a kölcsönkönyvtári címet inkább csak kibúvónak használta, mivel mint könyvkötő valószínűleg nem nyithatott könyvkereskedést. Később könyvkiadással, előfizetők gyűjtésével és szerzők magánkiadásainak bizományba vételével is foglalkozott. 1804-ben a cég «Institórisz és fiá»-ra, 1808-ban pedig Institórisz Károlyra változott. 1812-ig állott fenn.

1802-ben Weingand János Mihály könyvkereskedését Eggenberger József vette át, ki ezt ekként adta tudtul: «Minden barátinknak, s levelezőinknek illendő tudósítására jelentem, e folyó 1802. esztendőben 17-ik juniusban történt szomorú halálát az én kedves barátomnak és kereskedőtársamnak Weingand Mihály úrnak. Ki rövid ideig tartó betegeskedése után, életének 59-ik esztendejében rothasztó hideglelésben megholt. Könyvkereskedésünkben semmi változás nem léssen, mivel ez, halála után egyedül magamra szállott. Azért tovább is a számadásoknak tellyes befejezéséről az eddig volt név alatt, úgymint: Weingand és Eggenberger fog folytatni. Tudva vagyon a tudományok barátai előtt, hogy ezen könyvkereskedésben a tulajdon költségeinken nyomtatott jeles könyveken kívül sok rendbéli belső és külső országi külömbféle nyelveken írtt minden tudománybéli könyvek találatnak. Azért bizvást ajánlom az egész hazában lévő érdemes uraknak minden készségemet, bizonyossá tévén, hogy kívánságaiknak tellyesítése mindenkor főgondom léssen.» Mindazt, amit jelentésében ígért és azt a célt, amit maga elé tűzött, hiven be is tartotta. Könyvkereskedését kiváló munkásságával rövidesen az elsők közé emelte, de érdemeket főleg azzal szerzett magának, hogy nagy lelkesedéssel karolta fel a magyar irodalmat. 1806-ban már eredeti magyar regényeket adott ki és hirdetésében így szól a magyar közönséghez: «...nagy dicsőségére válik a magyar nemzetnek, ha az idegen munkák izetlen fordításai által nem hagyja már tovább magát vezetéken hordoztatni, mint a járnai tanuló gyermek...» Az első magyar regény, mellyel a nyilvánosság elé lépett «Az ifjú Palugyai Andrásnak Bebek Kriskóval való hív szerelme» című volt. 1837-ben maga mellé vette fiát, Ferdinándot, mint társat s ennek következtében a cég «Eggenberger és fiá»-ra változott. Eggenberger Józsefnek 1850-ben bekövetkezett halálával Eggenberger Ferdinánd lett a cég s 1863-ban, mikor utóbbi is elhalálozott, Hoffmann Alfréd vette át a könyvkereskedést.

Tevékeny és nem mindennapi könyvkereskedő volt a XIX. században Nemes Ivanics Zsigmond, ki 1800-ban alapított Budán könyvkereskedést és antiquáriumot. Ivanics Zsigmond nagy bibliofil és tanulmányozó hírében állott és szélesebb írói körökben is szép hírnévnek örvendett. 1802-ben könyvkereskedését Hartleben Konrád Adolfnak adta el és csak az antiquáriumot tartotta meg, mellyel 1815-ben Pestre költözött. Ez volt azután Pesten az első antiquárium. Itt 1817-ben kölcsönkönyvtárt is rendezett be. Mint könyvkiadó is szerepelt. 1811-ben egy németből fordított kis röpiratot adott ki, 1842-ben pedig ifj. Palugyay Imre «Werböczy István rövid életrajza» című művét, melyhez ő maga írt előszót.

Ivanics Zsigmond, mint jeles bibliofil különösen azon fáradozott, hogy a hazánkat érdeklő régi nyomtatványokat és kéziratokat külföldön felkutassa. Sok ritkaságot gyűjtött így össze és hozott vissza Magyarországra; ezekkel azután a hazai tudományos intézetek könyvtárait, de különösen a Magyar Nemzeti Múzeumot gazdagította. Jegyzékeiben azonban kevés magyar könyvre akadunk, az árak pedig az akkori viszonyokhoz mérten, nem mondhatók épen olcsóknak, de mégis bizonyítják azt, hogy Ivanics Zsigmond kellő tájékozást tudott adni a könyvkedvelőknek a könyvnek valódi értékéről. Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy az első könyvárverést Magyarországon is ő tartotta 1836-ban. De úgy látszik, nálunk akkor még nem igen ismerték a könyvárverések nagy jelentőségét, mert a nagyközönség egyáltalában nem, a könyvkedvelők pedig csak kis számban érdeklődtek iránta. Természetes tehát, hogy eredménye alig volt. Mindazonáltal 1837-ben megtartotta a második könyvárverést és ez már valamivel

jobb eredménnyel zárult. 1040 mű került eladásra és 327 forint 7 krajczár folyt be. Legjobb áron szótárak, atlaszok és a latin klasszikusok keltek el.

Ivanics Zsigmondról elmondhatjuk, hogy erején felül teljesítette hivatását. A sok ritkaságok összevásárlása teljesen felemésztette vagyonát, úgy hogy a későbbi években már alig tudta üzletét fenntartani. 1844-ben halt meg. Az örökösök az üzlet vezetését hű munkatársára és vejére, Magyar Mihályra bízta, kinek nemsokára reá – vétel útján – egyedüli tulajdonába ment át.

Mint fennebb említettük, Ivanics Zsigmond budai könyvkereskedését 1802-ben Hartleben Konrád Adolf vette meg; 1804-ben azonban már áttette Pestre. Mindjárt működése elején, mint könyvkiadó is bemutatkozott. Még 1802-ben kiadta a következő művet: «Bonaparténak... élete és külső s belső megesmertető jeleinek leírása». Hartleben Konrád Adolf könyvkiadói tevékenységét egyre fokozta és kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy – dacára német származására – a magyar irodalomra termékenyítőleg hatott. Kezdi írók, alig feltűnt szellemi lángelmék, kik azóta a nemzet büszkeségei lettek, úgyszólván általa vezették a magyar olvasóközönség elé. Így például Jókai Mór a «Hétköznapiak» című első regényével, melyért 360 forint tiszteletdíjat fizetett. Úgyszintén ő adta ki elsőnek Petőfi Sándor «A hóhér kötele» és Kemény Zsigmond «Gyulai Pál» című történeti regényét.

A következő számadatok mindenesetre világosan fogják igazolni Hartleben Konrád Adolf könyvkiadói tevékenységét, mely 1802-től 1831-ig terjedt. Ezen idő alatt kiadott 41 magyar művet 51 kötetben és 91 nem magyar nyelvű művet 293 kötetben. Kiadványaival évről-évre a lipcsei vásáron is résztvett. Először 1813-ban találkozunk vele 6 kiadvánnyal, 1814-től 1829-ig 9 és 14 között váltakozik kiadványainak száma, 1830-ban meg már 17-tel és 1831-ben 19 új kiadvánnyal szerepelt, tehát oly számmal, mely őt Magyarország egyik legelső könyvkiadójának tüntette fel.

Hartleben Konrád Adolf 1863-ban elhalálozván, unokaöccse, Hartleben Adolf lépett az üzlet élére. A könyvkiadó-üzletet azonban csakhamar Bécsbe tette át és a magyar kiadványok kezelését a közben «Hartleben A. könyvkereskedése (Röber és Starke)» cégre változott könyvkereskedésre bízta, de már 1866-ban azokon is végleg túladott.

Jeles és képzett könyvkereskedő volt id. Kilián György is, ki 1809-től 1819-ig a «Kilián Testvérek» céget saját neve alatt folytatta. Amint látjuk, id. Kilián György aránylag rövid ideig bírta az üzletet, de hogy köztisztelőben álló tagja volt a magyar könyvkereskedelemnek, kitűnik a «Tudományos Gyűjtemény» 1819. IV. kötetéből, melyben az «Elhalt tudósok» rovatában ezeket olvashatjuk róla: «Hazánk tudósai között id. Kilián György pesti könyvárus is érdemel helyet, aki Pesten február 22-én hosszas betegeskedése után életének 65-ik esztendejében az élők számából kitörekedett. Az ő kiterjedt kereskedése a külföldi tudós művekkel hálódó emlékezetben fog maradni a hazai Tudósoknál és Tudománykedvelőknél, valamint az ő becsületes volta és valódisága közönségesen ösméretes». Halála után özvegye vezette tovább az üzletet 1840-ig. Ekkor azután változás állott be, amennyiben az özvegy vejét, Weber Frigyeset fogadta társul s így a cég «id. Kilián György és Weber»-re változott. Kiadványai a cégnek nem voltak, de a magyar könyvek terjesztése körül határozottan érdemeket szerzett. 1853-ban megszűnt.

Újabb könyvkereskedést Pesten 1811-ben Müller József alapított, melyet 1815-ben már egy nyilvános és szabadalmazott kölcsönkönyvtárral bővített ki, mely 4000 kötetből állott. Mint könyvkiadó is szerepelt, de kiadványai, egy kivételével, mind német nyelvűek voltak. Az egy magyar Kisfaludy Károly «Iréne» című 5 felvonásos szomorújátéka volt. 1820-ban jelent meg.

Müller József 1843-ban meghalt s nagyon valószínű, hogy könyvkereskedése ekkor megszűnt, mert további sorsáról nem tudunk.

1818 körül Burián Pál Budán alapított könyvkereskedést. «Üzlete - egyik életírója szerint - valóságos Minerva-templom volt, melyben találkoztak, érintkeztek és konferáltak a tudomány emberei». Hírnevét azonban leginkább antiquáriumának és ebben való jártasságának köszönhette. 1832-ben Kolozsvárott alapított könyvkereskedést, budai üzletét pedig vejére hagyván, mely később leányára szállott.

Az akkori kor egyik legtekintélyesebb könyvkiadója Trattner János Tamás pesti könyvnyomtató volt, kiről az előbbi fejezetben már szóltunk. Mint könyvkiadó nagy tiszteletben állott az írók előtt s mindegyiknek az volt az óhajta, hogy művei az ő kiadásában jelenjenek meg. Többek között kiadta Kazinczy Ferenc összes műveit is, kilenc kötetben. Minden kötet egy rézmetszetű arcképpel volt ellátva. Kazinczy Ferenc műveinek a közrebocsátását a IX. kötettel kezdte s így a VIII. kötet maradt utolsónak, melynek végzavában Trattner János Tamás hazafias őszinteséggel ezeket mondja: «Kötelességemnek tartom ezen kevés sorok által a N. két hazának szíves hálámat jelenteni, hogy engem a 9 kötetre terjedt költséges munka kiadatásában előfizetési úton segélleni méltóztatott, s ámbár a papiros-pénznek becse napról-napra mindinkább vészett, én mindazáltal a meghatározott elejéni olcsó ár mellett, letéve minden nyereségről, híven megmaradtam végiglen. Ehhez képest az leend legnagyobb jutalmam és vigasztalásom, ha ígéretemnek megtartásánál fogva teljes meglegedést nyerhettem T.T. Előfizetőimtől. Egész életemnek célja: Kedves hazámnak erőmhöz képest használni: s én azt másképp nem tehetem, mintha hasznos, szépen írott s gyönyörködtető munkákat saját költségeimen nyomtattatok s ezáltal iparkodom hazai literaturánkat kedvesebbé, az olvasóközönséget számosabbá tennem s végre tudósainkat és íróinkat munkák írására serkentennem.» Ime, egy könyvkiadó, ki hivatásának és hazafiúi kötelességének teljes tudatában volt!

Trattner János Tamásnak egyik legnagyobb kiadványa azonban a «Tudományos Gyűjtemény» című, gondosan szerkesztett évnegyedes folyóirat volt, mely 1817-től 1841-ig jelent meg. Érdekes az a felhívás, melyet a folyóirat első számának közrebocsátása alkalmával az írókhoz intézett: «Azon tudós férfiak, kik e Tudományos Gyűjteményt alkalmas munkáikkal elősegítik, tőlünk mindenik nyomtatott ivnyitól négy forinttal tiszteltetnek meg ezüstpénzben, csak arra kérjük az írókat, hogy a beküldendő munkák közhasznú tárgyat foglaljanak magokban, tökéletesen kidolgoztassanak s tisztán, csinosan és hibátlanul leírassanak stb.» A «Tudományos Gyűjtemény» mint hazánk első komoly kritikai és irodalmi folyóirata fényesen megállotta a helyét s ha tekintetbe vesszük, hogy e folyóirat fennállása alatt egymagában közel 300 kötetben jelent meg, akkor ezt egyedül elégségesnek tartjuk arra, hogy Trattner János Tamásnak a magyar nyelv, irodalom és tudomány terjesztése körül szerzett érdemeit kellő fényben visszatükrözze. Pedig ezenkívül még számos kisebb-nagyobb művet adott ki, melyek túlnyomó része magyar nyelvű volt.

Trattner János Tamás nevével van kapcsolatban Kisfaludy Károly híres «Aurorá»-ja is. Mielőtt azonban tovább mennénk, lássuk először, hogy mit jelent az «Aurora» a magyar irodalom történetében. Az «Aurorá»-val egy új korszak kezdődött a magyar irodalomban. Jó ideig ez a folyóirat uralkodott a magyar szépirodalmon és a XIX. század első felében legjelesebb költőink, íróink és tudósaink mind azon körből kerültek ki, melyet Kisfaludy Károly gyűjtött maga köré és a melyet «Aurora-kör» néven ismer a magyar irodalomtörténet. Az «Aurora» híven kifejezte a magyar irodalom szükségletét, helyesen irányította törekvéseit.

Most pedig térjünk át az «Aurora» történetére. 1821-ben Trattner János Tamás nagy számmal hívott meg írókat s más előkelő férfiakat farsangi vacsorára. Ezen a vacsorán vetődött fel az «Aurora» eszméje, vagyis Kisfaludy Károly híres almanachjáról itt folyt először a tanácskozás.

A tanácskozás folyamán Horváth István kijelentette: «Pénz kell mindenekelőtt. Ezt tegyük össze s félig készen legyen az Almanach». Erre a jelenlevők egy része rögtön adakozott és a gyűjtést folytatták. Az adakozók Horváth István indítványára egyhangúlag Kisfaludy Károlyt bízták meg a szerkesztéssel, évi 700 forint «jutalom fejében már csak azért is, mivel őt szépművészeti tehetségein kívül is egyfelől szeretve szerettük, másfelől pedig nem épen kedvező helyheztetésén édes örömet ezáltal is könnyebbíteni akartunk».

Sok izgalom és előkészítés után 1822-ben megjelent az «Aurora» első kötete, melynek címlapján ez állott: «Aurora. Hazai Almanach. Kiadá Kisfaludy Károly. 1822. Pesten, Trattner János Tamásnál.» A kötet fényesen volt kiállítva. Aranymetszéssel, préselt papiroskötésben, tokba foglalva, 16-rét alakban. A II. és III. kötet az egyetemi nyomdánál, a IV. kötet már Landerer Lajosnál, a többi ismét Trattner János Tamásnál jelent meg. Az 1829–30-iki köteteket Kisfaludy Károly egy Lichtl nevű pesti mű- és zeneműkereskedőnél adta ki, de ő vele sem volt megelégedve. Végre is, hogy a kiadás gondját magáról teljesen elvesse, az 1831-iki «Aurora» kiadási jogát eladta Trattner János Tamás vejének, Károlyi Istvánnak, 700 váltó forintért. Úgy látszik, Kisfaludy Károlynak legtöbb gondot az «Aurora» terjesztése okozott. Ugyanis az «Aurorá»-t leginkább Kisfaludy Károly jó barátjai és egyes buzgó hazafiak árusították. Könyvkereskedőknek nem igen adta, mert sokalta a nagy levonást. Pedig amint tudjuk, a könyvkereskedők csak 15%-öt kötöttek ki maguknak, s ime, ezt is sokalta holott ma 25% a legkisebb rabatt.

Kisfaludy Károly «Aurorá»-ja előhírnöke volt annak az új és szebb korszaknak, mely az 1825-ik évvel köszöntött be. Nemcsak a magyar irodalomban, de a nemzet életében is új korszak volt ez. Az alkotmányos államforma visszaállítatott, az országgyűlés nagy ünnepélyességgel kezdte meg működését s olyan törvények egész sorát hozta, melyek a magyar nemzet önállóságát és törekvéseit mindenképen biztosították. Döntő hatást gyakorolt az irodalomra és a közéletre különösen gróf Széchenyi István, ki fellépésével az igazi közszellem felköltésére az egyesületi eszmét hívta életbe, hogy a hazafiakat közcélok létesítésére képesítse. Legnagyobb eseménye e korszaknak azonban a «Magyar Tudományos Akadémia» megalapítása volt, mely «a magyar nyelvet s a tudományt magyar nyelven művelni» tűzte ki célul.

S míg nálunk a nemzetiség megerősödésén fáradoztak, addig Németországban ugyanabban az időben – 1825-ben – Horváth Károly Keresztély magyar származású tekintélyes potsdami könyvkereskedő hathatós közreműködésével megalakult a «Német Könyvkereskedők Egyesülete» és ezzel a német könyvkereskedelem ama korszakba lépett, mely mai nagyságának vetette meg az alapját. Az egyesület megalakulásának üdvös volta csakhamar a magyar könyvkereskedelemben is érezhetővé vált. Különösen azok a könyvkereskedők, kik a német könyvkereskedelemmel összeköttetésben állottak, lassanként az újjászervezett német könyvkereskedelem mintájára rendezkedtek be, s így a magyar könyvkereskedelemben is bizonyos rendszer honosult meg.

Természetes következményként kell felemlítenünk, hogy ezen új korszakban az irodalom és a közélet központja Pest lett. Így a magyar könyvkiadásra nézve is a megfelelőbb működési tér Pesten kínálkozott.

Wigand Ottó, kassai könyvkereskedő és könyvkiadó volt az első, aki ezen kedvező helyzetet felismerte. Már 1826-ban átadta szép lendületű kassai könyvkereskedését öccsének, Wigand Györgynek, míg ő a könyvkiadóvállalattal Pestre költözött. Itt rövid idő alatt csakugyan keresett kiadója lett az újraéledt magyar irodalomnak. Kiadványai közül mindenestre ki kell emelnünk a 12 kötetes «Közhasznú Esméreték Tára»-t, az első magyar lexikont. E lexikon megjelenése alkalmából támadt az akkori írók között ama nevezetes irodalmi harc, mely «Conversations-Lexikoni pör» alatt, ismeretes s mely irodalmunkra messzemenő kihatással

volt. Wigand Ottó működésének azonban váratlanul, szinte meglepetésszerűen végeszakadt. 1832-ben, politikai üldöztetés elől menekülve, Pestet örökre elhagyta és Lipcsében telepedett meg, ahol megalapította a még ma is virágzó Wigand Ottó-féle könyvkiadó-céget. Menekülésekor pesti üzletét nála alkalmazásban lévő sógorára, Heckenaszt Gusztávra bízta, ki azt 1834-ben véglegesen birtokába vette.

Bizvást mondhatjuk, hogy Heckenaszt Gusztáv fellépésével kezdődött a magyar kiadó-könyvkereskedelem fénykora. Úgyszólván az alapvetésnél kezdte meg könyvkiadói működését, de nem tartott sokáig s máris nagy arányokban fejlesztette. Hogy mily nagy energiát fejtett ki a könyvkiadás terén, mutatja az, hogy míg elődjétől 21 magyar kiadványt vett át, addig ő 38 évi működése alatt 900-nál több magyar kiadványt hozott forgalomba. S ha még hozzávesszük az idegennyelvű kiadványokat, akkor 1000-en felül kiadványainak száma. Magyar kiadványai között ott találjuk azt akkori fiatal írógárda legjelesebbjeit ú. m. Jókai Mórt, Jósika Miklóst, Toldy Ferencet, Horváth Mihályt stb. Az idegennyelvűek között pedig szerepel Albach, Rosegger és Stifter, kiknek ő volt az első kiadójuk. Nagyszámban adott ki zeneműveket is; több napi- és hetilapot, melyek közül a «Vasárnapi Ujság» még ma is fennáll. Sőt a politikai napisajtó egyenesen ő általa lett nagyhatalommá.

Nyilvánvaló tehát, hogy Heckenaszt Gusztáv az az igazi, rátermett, jóízű könyvkiadó volt, kinek önálló eszméi voltak s aki mindig megtalálta a helyes utat az olvasóközönséghez.

Az 1838-iki pesti árvízkor súlyos csapás érte Heckenaszt Gusztávot. A pusztító ár úgyszólván teljesen megsemmisítette könyvkészletét. A magyar irodalom akkori jeles férfiai azonban hamarosan segítségére siettek Magyarország legnépszerűbb könyvkiadójának. A segítségnyújtás nobilis módja ugyanis abban nyilvánult, hogy báró Eötvös József, az akkoriban feltűnt lángeszű fiatal jeles író felhívására az irodalom valamennyi jelese egyesült az «Árvízkönyv» kiadására, mely nagyszabású irodalmi vállalkozás jövedelme «Heckenaszt Gusztáv kiadó-könyvtárus úrnak baráti ajándékul» ajánlatot fel. Ez a könyv irodalomtörténeti fontosságúvá lett: benne jelent meg először báró Eötvös József «Karthauzi»-ja s irodalmunk számos más nevezetes műve.

1832-ben ifj. Kilián György alapított könyvkereskedést, mely csakhamar virágzásnak indult. 1837-ben Aszter Lajos munkatársával társas viszonyba lépett és a cég «Kilián és Társá»-ra változott. Aszter Lajos azonban 1842-ben kilépett a cég kötelékéből, de azért a cég 1853-ig változatlan maradt. Csak ez évben változott «Kilián György egyetemi könyvkereskedése» cégre. Ifj. Kilián György a «cs. és kir. magyar egyetemi könyvkereskedő» címmel különben még az ötvenes évek elején lett kitüntetve.

Ifj. Kilián György a könyvkiadás terén már több tevékenységet fejtett ki, mint atyja. Működésének ideje alatt 248 művet adott ki, melyeknek nagy részét az akkori híres jog- és történetírók, pedagógusok s nyelvészek és szépírók (Bajza József, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Kazinczy Ferenc) művei képezték. Ifj. Kilián György nevéhez fűződik a nevezetes «Aurora-per», mely a magyar irodalomtörténetben is meg van örökítve.

Kimagasló alakja volt a magyar könyvkereskedelemnek Emich Gusztáv, ki 1841-ben alapított könyvkereskedést s azt nemzeti alapokra fektetve, «nemzeti könyvkereskedés»-nek nevezte. Különösnek hangzott ez abban az időben, mert a magyar könyvkereskedelem általánosságban akkor még szellemében és nyelvében is német volt. Emich Gusztáv csak két évre reá, hogy üzletét megalapította, lépett összeköttetésbe a német könyvkereskedelemmel. 1843-ban Budán fióküzletet is alapított, melynek élére régi meghitt barátját és munkatársát, Schröpfer Andrást állította, kinek 1847-ben azután el is adta.

1843-ban Emich Gusztáv már mint könyvkiadó is fellépett s innen kezdve munkásságának javarészt a könyvkiadásnak szentelte. Mindjárt az első évben 17 magyar kiadványt adott ki, mind olyanokat, melyek még ma is becses művei a magyar irodalomnak. 1868-ig, működésének utolsó évéig, összesen 663 művet 850 kötetben bocsátott közre. S hogy kiadványai irodalmi színvonalon állottak és értékkel bírtak, annak igazolására elég, ha felemlítjük a következő neveket: báró Eötvös József, Jókai Mór, Abonyi Lajos, báró Jósika Miklós, Báró Kemény Zsigmond, Madách Imre. Még ma is sokat emlegetett kiadványa a «Márk krónikája», mely 1867-ben jelent meg s mint páratlanul álló remekmű nagy feltűnést keltett.

Emich Gusztáv hírnevét azonban főleg, mint Petőfi Sándor kiadója tette maradandóvá. Eleinte ugyan csak bizományba vette műveit, de később, mikor a költő népszerűsége egyre nagyobb lett, összes költeményeinek a kiadói jogát szerezte meg. A «Pesti Divatlap» 1846. évi 22. számában meg is emlékszik erről, ezt írván: «Petőfi összes verseinek újjá leendő kiadását derék könyvárusunk, Emich Gusztáv vállalta magára, ki a zseniális költő eddigelé megjelent valamennyi költeményeit 500 pengő forintot vette meg, mi nálunk, kivált versekért, nem csekély díj. A mű díszkiadásban s a költő acélba metszett arcképével fog megjelenni.» És ezen folyóirat 1847. évi 4. számában már közzé is tette Emich Gusztáv «Előfizetési felszólítását Petőfi Sándor összes költeményeire egy kötetben». A kötet 1847. március 15-én jelent meg és egyes akkori lapok tudósításai szerint 3000 példány fogyott el ezen első kiadásból. A 2-ik kiadás 1848. február havában jelent meg, de már két kötetben. 1848-ban megvette újabb verseit, melyekre ez évben 1000 forintot és 1849-ben – július végéig – 700 forintot fizetett.

Emich Gusztáv, mint lapkiadó is fejtett ki nagyszabású tevékenységet. 25 különféle lapot indított meg, melyek közül egyik-másik ugyan rövid életű volt, de a legtöbb mégis sikerrel járt. Legjobban bevált az 1850. március 9-én megindult «Pesti Napló», mely még ma is fennáll. Közkevelletté vált a «Fővárosi Lapok» című szépirodalmi napilap is.

Ugyancsak 1841-ben alapította könyvkereskedését Geibel Károly, ki azt páratlan dísszel és ízléssel rendezte be, úgy hogy az övéhez hasonló könyvkereskedés akkoriban nem igen volt Pesten. A helytartótanácsához intézett folyamodványában erősen hangsúlyozta, «hogy könyvkereskedői működése jó részét a magyar irodalom szaporításának fogja szentelni». Ennek azután meg is felelt, amennyiben 7 év alatt 71 művet 84 kötetben adott ki és ezek között csak nyolc német és egy latinnyelvű volt; a többi tehát mind magyar nyelvű. Könyvkereskedését – minthogy a szabadságharc után beállott kedvezőtlen viszonyokba nem tudott beletörődni – 1850-ben eladta öccsének, Geibel Árminnak, ő pedig Lipcsébe költözött, ahol új könyvkereskedést alapított. Többnyire magyar nyelvű kiadványait azonban továbbra is megtartotta s «Geibel Károly könyvkiadóhivatala Pesten» bejegyzett cég alatt szolgáltatatta ki. Geibel Ármintól a könyvkereskedést 1862-ben Grill Károly vette meg.

1846-ban tűnt fel Magyar Mihály, kivel a pesti könyvkereskedők kara egy igen képzett és művelt taggal szaporodott. A pesti könyvkereskedők azonban nem jó szemmel nézték önállósítását s ezért a helytartótanácsnak, mikor véleményüket kikérte, kedvezőtlen nyilatkozattal válaszoltak. Ennek folytán a helytartótanács 1847. évi december 15-én kelt határozatával egy új könyvkereskedés létesítését nem pártolta, s Magyar Mihály működési körét csupán az apósa, Ivanics Zsigmond örököseitől átvett antiquárium folytatására korlátozta. Magyar Mihályt kartársainak mellőzése korántsem csüggesztette el. Belenyugodott a változhatatlanba és a saját körében igyekezett a magyar könyvkereskedelemnek és irodalomnak hasznára lenni. Hogy vérbeli könyvkereskedő s amellet lelkes hazafi volt, kitűnik a «Pesti Divatlap» 1848. évfolyamában megjelent «A magyar könyvkereskedés és irodalom ügyében» című cikksorozatából, melyből kiemeljük a következő részletet: «Pályám az Irodalom kezelése, vagyis a könyvkereskedés, mely ügyben foglalkozásom első idejét ugyan idegen szellemű egyének és

idegen viszonyok közt töltém, mit kezdetben azért is igen fájlaltam, mert szívem mindenben csak hazámért dobogott, és helyzetemnél fogva mégis külföldieskedni voltam kénytelen. Azonban habár eleinte szerettem volna is szerepemet nemzetivé fölcserélni, mégis minden elfogultság nélkül meg kell vallanom, hogy később valóságos szükségnek tartanám azon közbeni maradásomat, különben nem szerezhettem volna magamnak azon tapasztalást az irodalom kezelése vagyis inkább terjesztése körül (mert nemzeti könyvkereskedés még nem létezik), – nem ismertem volna meg azon rideg s visszaélő szokásokat, mellyek honi irodalmunk előmenetelét gátolják.»

Magyar Mihály néhány kiadvánnyal is gazdagította irodalmunkat. Egy lapot is adott ki, «Kalauz. Hetilap a nép jólétére» címen. Szerkesztője Boross Mihály volt. Az előfizetési felhívás szerint a «gyűjtéssel fáradozók minden tízre egy tiszteletpéldányt kapnak, ki azonban 20-at gyűjt, két tiszteletpéldányon kívül még egy tárcanaptárt is kap». A lap 1857–58-ban jelent meg, azután megszűnt.

1848-ban Fogarasi János kezdeményezésére «Szent István-Társulat» címen egy katolikus könyvkiadóvállalat alakult meg, oly célból, hogy a magyar katolikus közönséget katolikus szellemben megírt és valláserkölcsei olvasmányok által hitében megerősítse. A társulat alapszabályai szerint kezdettől fogva fővédője mindenkori a hercegprimás, elnökei főrangú világi urak, alelnökei és igazgatói pedig kiváló egyházi férfiak. Elnökei voltak az első ötven év alatt: gróf Károlyi István, gróf Cziráky János, Majláth György országbíró, gróf Károlyi Sándor, gróf Apponyi Albert, gróf Zichy Sándor, gróf Eszterházy Miklós Mór.

A negyvenes években könyvkereskedést alapítottak még: Müller Gyula, Bucsánszky Alajos, Edelmann Károly. Ez utóbbi 1847-ben Heckenaszt Gusztáv könyvkereskedését vette meg. – Ugyancsak a negyvenes években keletkezett a «Népkönyvkiadó Egyesület», mely a népies irodalom előmozdítása érdekében valóban hasznos tevékenységet fejtett ki. Állandóan pályadíjakat tűzött ki és csakis olyan műveknek a kiadására vállalkozott, melyek a jutalmat elnyerték.

Az 1848–49-iki szabadságharc súlyos helyzet és nagy megpróbáltatások elé állította a magyar könyvkereskedelmet. Minden irodalmi élet, könyvtermelés és árusítás megszűnt, az iskolák bezáródtak. A közönség csak a napilapok és az egymásután megjelent röpiratok iránt érdeklődött, ezek azonban a könyvkereskedőknek vajmi sovány üzleteredményt nyújtottak. Ehhez járultak azután még a kétségbeesztő pénzkalamitások: az arany- és ezüstpénznek kiviteli tilalma, az osztrák bankjegyek elértéktelenedése és az abból következő rengeteg magas arany- és ezüstárfolyam és a «Kossuth-bankók»-nak kétes értéke és kifelé való hasznavehetetlensége. S mikor Világosnál a nagy nemzeti tragédia utolsó akkordja is lejátszódott: a nemzet még inkább gyászba borult. Elvesztette nemzeti jellegét; német lett minden intézménye a közigazgatás, törvénykezés és kereskedelem terén, de még a tanügyet is elnémetesítették. Teljesen abszolutisztikus kormányrendszert léptettek életbe, melynek feje a hirhedt Bach volt. Innen van, hogy az elnyomatás idejét «Bach-korszak» elnevezés alatt örökítette meg a történelem.

Mindazonáltal, hogy a «Bach-korszak» 1850-ben rettenetes reakcióval köszöntött be, a nemzet szellemi életének feltámadását nem tudta végleg elnyomni. Előbb a napisajtó támadt fel tetszhalottaiból, majd az irodalom adta jelét, hogy még él, hogy élni kíván s ezzel felragyogott a magyar könyvkereskedelemre is egy kis hajnali fény. S hogy mindenki bizott egy jobb jövőben, az tény; mert azok az alakulások, melyek ezekben a nehéz és válságos időkben végbementek, nem a jelent, hanem a jövőt érintették.

Így gondolkozott bizonyára Lampel Róbert is, ki 1850-ben, mint társ belépett Lantossy József könyvkereskedésébe, minek következtében a cég «Lantossy és Lampel»-re változott. Erre a

társulásra Lantossy Józsefnek már azért is volt szüksége, mert nem volt kitanult könyvkereskedő, hanem hivatalnok. 1853-ban azonban Lantossy József kivált a cégből és ez időtől kezdve Lampel Róbert felsőbb engedély alapján saját neve alatt folytatta a könyvkereskedést. Természetesen az elnyomatási idő tartama alatt csak rendkívüli erőmegfeszítéssel folytatta működését, de helyes tapintatával és ritka gyakorlatiasságával így is felvirágoztatta üzletét.

A hatvanas években Lampel Róbert már a tekintélyes könyvkiadók sorába emelkedett. Könyvkiadói működésével elsősorban a tanügyi irodalom terén tűnt ki. Másodsorban törvénykiadásai érdemelnek figyelmet. Ezeket a politikai átalakulások napi szükséglete hozta létre, épúgy, mint legtöbb kiadványait, melyek mind a valóban érzett szükséglet követelményei folytán jöttek létre. Ebből azt láthatjuk, hogy Lampel Róbert könyvkiadói vállalkozása céltudatos irányelven alapult.

Edelmann Károly könyvkereskedését 1854-ben Lauffer Vilmos és Stolp Oszkár Károly vették meg és «Lauffer és Stolp» cégen nagy szorgalommal tovább fejlesztették. 1863-ban Stolp Oszkár Károly megvált a cégtől s ennek következtében Lauffer Vilmos két öccsét, Hermannt és Tivadart, kik már előbb is munkatársai voltak, cégjegyzési joggal ruházta fel és a céget «Lauffer Testvérek»-re változtatta.

1857-ben Ráth Mór alapított könyvkereskedést a «Vastuskó»-hoz címzett épületben. Ekkor az abszolutizmusnak már látszólag lealkonyodott s így a viszonyokhoz megfelelően berendezett könyvkereskedésnek szép és áldásos működési tér kínálkozott. Ráth Mór számított is e körülménnyel s üzletét főleg a magyar irodalmi termékek terjesztésére és ápolására rendezte be, ámbátor külföldi könyvekből álló készlete is elég számottevő volt. Széleskörű ismerettségénél fogva üzletét nemcsak a fejlődés magas fokára emelte, de egyszersmind központjává is tette a magyar politikai és irodalmi életnek. Kivált a hatvanas években gyakran megfordult nála Deák Ferenc, báró Eötvös József, Csengery Antal, Gyulai Pál és Beöthy László. És e kiváló férfiakkal való folytonos érintkezései és összeköttetései azt az elhatározást érlelték benne, hogy a könyvkiadás terére lépjen. Eleinte azonban igen kevés művet adott ki. Tulajdonképeni könyvkiadói működése csak a kiegyezés után kezdődött.

A «Bach-korszak» utolsó éveiben még feltűnt könyvkereskedők és könyvkiadók ezek voltak: Pfeifer Ferdinánd, ki 1857-ben Emich Gusztáv nemzeti könyvkereskedését vette meg, Oszterlamm Károly (1857), Légrády Testvérek (1858).

Az 1859-ik évvel elérkezett a megváltás órája. Az abszolutizmus megszűnt és hazánk vezérférfiai, kik az elnyomatás alatt hallgatagon szemlélték az eseményeket, ismét átvették a vezérszerepet és élére állottak a nemzeti törekvéseknek. Az egyetértő és összetartó magyarság az új éra hajnalában rendezte első nemzeti ünnepélyét. Kazinczy Ferenc, a nagy nyelvújító születésének százados évfordulóját ünnepelték 1859 október 27-én, mely kedvező alkalom volt a nemzeti közérzés hatalmas megnyilatkozására.

Már 1861-ben két törekvő fiatal könyvkereskedő, Nagel Bernát és Wischán Viktor, a feltámadt szellemi életre támaszkodva alapított Budán könyvkereskedést.

Áttérve a vidéki magyar könyvkereskedelem XIX. századbeli számottevőbb cégeire, előre-bocsátjuk, hogy itt is a kronológikus sorrendet követjük.

1805-ben Kiss István pesti könyvkereskedő Debreczenben, hol vásárok alkalmával többször megfordult, megalapította az első könyvkereskedést, melynek vezetését vejére, Csáthy Györgyre, de inkább mondhatnánk leányára, Kiss Rákhelre bízta, ki a könyvek árusítási módját már gyermekkorában sajátította el. 1808-ban azonban már Csáthy György birtokába ment át a könyvkereskedés, ki azt nagy körültekintéssel vezette 1817 nyarán bekövetkezett haláláig. Utána özvegye állott az üzlet élére, majd 1831-ben fia, Csáthy Lajos, 1866-ban pedig ennek

unokaöccse, ifj. Csáthy Károly, kinek idejében érte el a könyvkereskedés virágzásának fénykorát.

Kassán 1810-ben Ellinger István átvette atyja, Ellinger János József könyvkereskedését. Ebben az időben Kassa első irodalmi fénykora ugyan már hanyatlani kezdett, de azért Ellinger István még mindig kivette a maga részét a kassai irodalmi mozgalmakból. Ő adta ki 1825-ben gróf Dessewffy József nevezetes «Felsőmagyarországi Minerva» című folyóiratát; melynek az akkori legjelesebb írók voltak munkatársai, köztük Kazinczy Ferenc is. Azonkívül 1846-ig 144 magyar, 71 német, 41 latin és 2 tót nyelvű művet adott ki.

Kassán még a következő jelesebb könyvkereskedők működtek: Wigand Ottó (1816–1826), Wigand György (1827–1834), Szandvossz Ernő Frigyes (1818–1853), Vajda Pál (1821–1833), Hagen Károly (1842–1852), Novelly József (1851–1855), Hartig Gusztáv (1855–1870), Toperczer Lajos (1861–1875), Haymann Ferenc (1863–1888) és Thiele Joachim Károly, ki 1827-ben egy hat kötetes műre hirdetett előfizetést és 547 előfizetője volt.

Eperjesen 1834-ben Benczúr József alapított könyvkereskedést. 1846-ban Vetter Róberttel társult s innentől a céget «Benczúr és Vetter» név alatt vezették tovább. A társasviszonyt azonban csak két évig tartották fenn. 1848-ban Benczúr József megvált a cégtől és a könyvkereskedés Vetter Róbert egyedüli tulajdonába ment át. 1859-ben Révai Sámuel lépett be, mint csendes társ, de már 1862-ben vétel útján megszerezte a könyvkereskedést és saját neve alatt folytatta.

Kolozsvárott az első rendszeres könyvkereskedést 1832-ben Tiltsch János alapította, a másodikat 1833-ban Burián Pál és a harmadikat 1835-ben Barra Gábor, ki báró Jósika Miklós első kiadója volt, kiadván két első művét, az «Irány»-t és a «Vázlatok»-at. Még 1835-ben maga mellé vette Stein Jánost, ki 1837-től – Barra Gábor elhalálózása következtében – egyedül vezette a könyvkereskedést. 1842-ben társasviszonyba lépett özv. Barra Gábornéval, minek folytán a cég «özv. Barráné és Stein» lett. 1855-ben azután már teljesen Stein János tulajdonába ment át. Stein János egyike volt a legnagyobb és legtekintélyesebb vidéki könyvkiadóknak. Nagymennyiségű kiadványai mind számottevők voltak s azokon egy bizonyos irodalomtörténeti fonal is húzódott végig: az erdélyi kultúra.

A magyar könyvkereskedelem 1868-tól napjainkig

Az 1867-iki kiegyezés után az alkotmányát visszanyert magyar nemzet teljes erővel indult meg a fejlődés szabad útján a jövődők felé.

A magyar könyvkereskedelem is ebben az új korszakban érte el fejlődésének tetőpontját. Hatalmas irodalmi vállalatok keletkeztek, a «Magyar Tudományos Akadémia» is céltudatos munkásságot fejtett ki és nagybecsű irodalmi művekkel gazdagította irodalmunkat. A «Nemzeti Hírlap» 1876-iki évfolyamában íme már ezeket írta: «A könyvkiadó vállalatok közül ezidőszerint a bírálva kiadó Ráth Mór mellett a Franklin-Társulat és az Athenaeum látják el a piacot olvasmányokkal. Olcsó kiadványokban sincs hiány. Az «Olcsó Könyvtár», a «Magyar Könyvesház» egymással versenyezve számos kiadvánnyal igyekeznek szaporítani a családi könyvtárakat.»

1878-ban megalakult a «Magyar Könyvkereskedők Egyesülete», mely szabályozta a magyar könyvkereskedelmet, megalkotta a szokásjogot és ami a legnagyobb és legüdvösebb eredmény volt: megteremtette saját nemzeti könyvészetét. Az alakuló közgyűlésen 43 könyvkereskedő

jelent meg. Első vezetői voltak: Pfeifer Ferdinánd elnök, Aigner Lajos alelnök, Dobrovsky Ágost, Franke Pál, Horovitz Guidó, Kókai Lajos, König Alajos, Lauffer Vilmos, ifj. Nagel Ottó, Révai Sámuel, Petrik Géza, Tettey Nándor, Weismann Adolf, Wodianer Fülöp és Zilahy Sámuel. Az egyesület megalakulása után megindult a magyar könyvkereskedelem hivatalos lapja, a «Corvina» is, mely azóta állandóan fenntartja a könyvkereskedők között az érintkezést és állandóan közli a könyvészetet, a hivatalos jelentéseket és a könyvkereskedelmet érdeklő eseményeket is feljegyz.

Az utolsó évtizedekben nagy lendületet vett a modern antiquárium és a részletüzlet. Ez utóbbinak különösen a nagy gyűjteményes művek szolgáltak anyagul és az első időben meg-
lehetős eredményeket is ért el.

Ezen korszak elején a legnagyobb és legönzetlenebb könyvkiadói tevékenységet Ráth Mór fejtette ki. Elejétől fogva nemes és nagy célokért küzdő iránya volt: a jelesek legjelesebb műveinek a kiadása. És ezeknek a céloknak minden tekintetben meg is felelt. A neki kiadásra felajánlott műveket szigorú bírálat alá vette s csak az esetben vállalkozott azok kiadására, ha tartalmuk értékes volt s érdemesnek tartotta arra, hogy a magyar irodalom kincsei között helyet foglaljanak. S így az ő neve valamely könyvön mint kiadóé, bármily ismeretlen szerző műve lett legyen is, nemesi levél volt.

Mindjárt a kiegyezés után megalapította báró Eötvös Józseffel a népiskolai irodalmat, a honvédirodalmat, a törvénykezési és közigazgatási irodalmat. Első nagyobb vállalkozása a «Családi Könyvtár» volt, melyről ő maga jegyezte meg, hogy «díszes oktavo, egyforma alak, nagybetűs nyomtatás, jó papír, igen jutányos ár, elévületlen értékű tartalom, nemesítő, érdekes olvasmány, a külföldi műveknek előkelő írók által készített jeles fordítás – tehát nem az oly gyakori, kezdők által készített fércmunka». És csakugyan ilyen volt. E gyűjteményben jelentek meg Ebers, báró Eötvös József, Horváth Mihály, Jókai Mór, Kölcsey Ferenc, Toldy Ferenc s még számos jeles magyar és külföldi író művei. Nevezetesebb kiadványai közé tartoznak: Fraknói Vilmos dr., Salamon Ferenc, Szalay László, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán, Vámbéry Ármin és Wertheimer Ede történeti, gróf Hübner Sándor, Holub Emil dr., gróf Teleki Sámuel és Stanley Henrik utazási, báró Kemény Zsigmond, báró Jósika Miklós és Vas Gereben szépirodalmi művei, Dóczy Lajos színművei, Orczy Tekla bárónő imakönyve és Shakespeare színműveinek illusztrált kiadása, mely 6 kötetben, nagy 4-rét alakban, számos képpel és teljes lapokat elfoglaló illusztrációkkal jelent meg.

Páratlanul állanak azonban a magyar irodalomban Ráth Mór magyar klasszikus kiadásai. A klasszikusok sorozatát Arany János műveivel kezdte meg, kinek nagyobb elbeszélő költeményeit kis 4–12 krajcáros füzetekben is kiadta, hogy ezáltal a szegényebb néposztálynak is módot nyújtson a nagy magyar költő műveinek élvezetében, melyek tele vannak gyönyörűséggel és igaz magyar érzéssel. Arany János műveit 71 különféle kisebb és nagyobb kiadásban bocsátotta közre; a legteljesebb «összes műveinek, hátrahagyott iratainak és levelezéseinek» emlékkiadása 12 kötetben. Arany János után kiadta Vörösmarty Mihály műveit, melyeket az örökösöktől zárt ajánlati úton 10 évre 9000 forintért vett meg. Ráth Mór a szerződés alapján és tartama alatt Vörösmarty Mihály összes műveiből két kiadást rendezett, azonkívül lírai és epikai költeményeiből külön kiadásokat is bocsátott közre. A klasszikusok sorozatát követték még Tompa Mihály és Tóth Kálmán.

Örökbecsű kiadványa azonban Ráth Mórnak Arany János balladáinak díszkiadása, melyet Zichy Mihály, a jeles festőművész látott el rajzokkal. Kiváló előszeretettel, kedvvel és gyönyörűséggel foglalkozott Zichy Mihály e költemények művészi magyarázatával, azok egész szövegét is a saját kezével írta meg, mondhatni a szavakat a rajzokkal mintegy művészi egységbe olvasztotta össze, mi különösen érdekessé és becsessé teszi e gyűjteményt.

Ráth Mór valóban nagy és tudós könyvkiadó volt. Működésének 40 éve alatt nem kevesebb, mint 1071 művet 1473 kötetben adott ki. Szebben igazán nem méltathatjuk működését, mint azon ismeretlen barátja, ki a «Budapesti Hírlap» 1882. évi 122. számában ekként emlékezett meg róla: «Elég-e, ha azt mondom, töröld ki könyvpiacunk külső díszéből azt, ami benne Ráth Mór kezenyoma és kitörülted belőle az ízlést; töröld ki 25 éves irodalommunkából azt, ami az ő iniciatívája, befolyása és közvetítése folytán létrejött és legjelesebb részét törölted ki irodalmunkból; semmisítsd meg az ő vállalatait és megsemmisítetted az ötvenes évektől a hetvenes évekig mindazt, elenyésző csekélységek híján, ami becsessel bír a nemzet szellemi termékeiből.»

Ráth Mór mellett Pfeifer Ferdinánd fejtett ki nagyobb szabású tevékenységet a könyvkiadás terén. 1879-ig 628 művet 928 kötetben adott ki, melyek közül csak 7 mű volt idegennyelvű – a többi tehát mind a magyar irodalmat gazdagította. Kiadványai között első helyen állott Jókai Mór újabb műveinek «népszerű kiadás»-a, melyeket 24, 50 krajcáros füzetekben jelentetett meg. Említést érdemelnek elterjedt olcsó gyűjteményei is, ú. m. az «Ifjúsági Könyvtár», a «Történelmi Regénytár», a «Nemzeti Színház Könyvtára», a «Népszínház Könyvtára» stb. «Minden cselekedete – írja egyik életírója – az érett megfontolás kifolyása volt s eme kiváló előnyei által kedveltje lön a közönségnek és irodalom korifeusainak is...» Ezzel a néhány szóval Pfeifer Ferdinánd egész ténykedése van megvilágítva. 1879-ben – halála után – üzletét öccse, Pfeifer István vette át.

1868-ban Aigner Lajos, Rautmann Frigyesel társulva, alapított könyvkereskedést, azonban társa egy év múlva már kilépett. 1872-ben Aigner Lajos a könyvkereskedést megnagyobbította és csakhamar szép virágzásnak indult. Későbbben már könyvek kiadására is vállalkozott s ez irányban mindinkább fokozottabb tevékenységet fejtett ki, leginkább a szépirodalom terén. A szépirodalmi művek mellett egész sor tudományos és szakművet is adott ki. Kiadványaink egyik speciálitását képezték azonban az elemi és középiskolai tankönyvek, melyek sokáig uralták a tankönyvpiacot. 1875-ben megindította a «Magyar Könyvesház» című gyűjteményt s annak több kötetét maga látta el életrajzokkal és jegyzetekkel. A gyűjteménnyel célja volt: a jelesebb magyar műveket olcsó áron hozzáférhetővé tenni. Azonban mindössze 150 füzet jelent meg. Már nagyobb kitartással szerkesztette az 1878-ban megindított «Nemzeti Könyvtár»-t, melynek 42 kötetében több jeles magyar író művei jelentek meg, így: Kazinczy Ferenc, Mikes Kelemen, Katona József, Zrinyi Miklós, Pulszky Ferenc stb. művei.

Aigner Lajos nemcsak könyvkereskedő és könyvkiadó, hanem író is volt. Még 1867-ben, mielőtt üzletét megnyitotta, megírta «Az elégiáról» című pályaművet, mely a «Kisfaludy-Társaság» díját nyerte el 1876-ban megindította a «Figyelő» című irodalomtörténeti közlönyt, melynek szerkesztője és kiadója volt. E közlönyt 13 éven keresztül Abafi álnév alatt szerkesztette; emellett szerkesztette 1884-től kezdve néhány évig a «Hazánk» című történeti közlönyt is.

Emich Gusztáv könyvkiadóvállalata 1868-ban «Athenaeum» címen részvénytársasággá alakult át. Mint ilyen is azt a irányt követte, melyet még Emich Gusztáv jelölt ki: a nemzeti irányt. Számos kiadványaiból kiemeljük elsősorban Kossuth Lajos iratait, Madách Imre «Az ember tragédiája» című művét, amelyet értékes illusztrációkkal adott ki s ezzel úttörő is volt a magyar díszművek létesítésében, mert ennek előtte nem igen volt ilyen kiállítású díszmunkánk. Utána Petőfi Sándor költeményeiből is rendezett egy hasonló díszkiadást. Régebbi kiadványai között ott találjuk még: Jókai Mór néhány regényét, Tóth Kálmán «Honvédménház könyvé»-t, Degré Alajos és Lauka Gusztáv több könyvét; az ifjúsági irodalmat pedig Schmid Kristóf és Hoffmann Ferenc erkölcsös irataival vezette be. Az újabbak között a Szilágyi Sándor által szerkesztett tíz kötetes «Magyar nemzet története» tűnik ki, mely a millennium alkalmából

jelent meg; továbbá Beöthy Zsolt «A magyar irodalom története» című gazdagon illusztrált könyve, a 12 hatalmas kötetből álló «Műveltség Könyvtára», a Dárday-féle «Közigazgatási törvénytár» s még számos kisebb és nagyobb mű, mely mind a magyar irodalom gazdagodását jelenti. Legújabbán pedig az «Athenaeum-könyvtár»-ral olcsó áron jó szépirodalmat igyekszik nyújtani.

A kiegyezés után feltűnt új korszellem hatása alatt Révai Sámuel eperjesi könyvkereskedő is Budapestre, a központba gravitált. Bár ezen tervének megvalósítása nehézségekbe ütközött, de leküzdvén az akadályokat, 1869-ben megalapította öccsével, Révai Leóval budapesti üzletét, mely «Révai Testvérek» cég alatt mint «bel- és külföldi könyvkereskedés és nemzeti antiquárium» kezdte meg működését. Amellett azonban fenntartotta eperjesi könyvkereskedését is és a budapesti üzlet vezetését Révai Leóra bízta, kinek főleg a tudományos antiquáriumban volt nagy jártassága. A budapesti üzletalapítás azonban nem váltotta be Révai Sámuel hozzáfűzött reményeit, s így 1875-ben a könyvkereskedést két fiatal könyvkereskedőnek, Dobrovsky Ágost és Franke Pálnak adta el, kik azt saját cégük alatt folytatták. Ellenben az antiquáriumot Révai Leó tartotta meg, de a «Révai Testvérek» céget fenntartva, vezette tovább. 1879-ben azonban a két testvér ismét egyesült és ekkor Révai Sámuel, fia által támogatva, már fokozottabb mértékben fejlesztette a könyvkereskedést. 1880-ban már mint könyvkiadó lépett fel. Első kiadványa a «Regényvilág» volt, melyet azután a szépirodalmi és népszerű tudományos művek egész sorozata követett. A későbbi években már mint Jókai Mór és Mikszáth Kálmán kiadója szerepelt. Nagy népszerűsége jutott a «Jó Könyvek» című, népies irodalmi termékeket tartalmazó gyűjtemény, melynek létrejöttét az akkori vallás- és közoktatási miniszter, Trefort Ágost mozdította elő. Az akkoriban még szegény magyar ifjúsági irodalmat is igyekezett fejleszteni. Különösen oly jeles művek kiadását tartotta szem előtt, melyek a serdültebb ifjúságnak érdeklődését minden tekintetben felöltették.

Révai Sámuel volt egyike azoknak, kik a «Magyar Könyvkereskedők Egyesületé»-nek alakulását mozdították elő. Azonkívül a részletüzlet meghonosítása is az ő érdeme. Nagytudású könyvkiadó volt, az irodalom alapos ismerője s nagy elfoglaltsága mellett a tudománnyal is foglalkozott, miről «A társadalmi jólét föltételei» című műve tesz fényes bizonyítást.

1895-ben üzlete «Révai Testvérek irodalmi intézet részvénytársaság» cég alatt részvénytársasággá alakult át. Az új vállalat első nagyobb kiadványa Jókai Mór műveinek 100 kötetes nemzeti díszkiadása volt, melyet a «költő király» 50 éves írói jubileuma alkalmából adott ki. Nevezetesebb és nagyobb kiadványai még: Mikszáth Kálmán, Abonyi Lajos és Ambrus Zoltán műveinek egyöntetű kiadásai, a «Klasszikus Regénytár», legújabbán pedig a «Világkönyvtár» és a Révai nagy lexikona.

1869-ben ifj. Kilián György könyvkereskedését fiának, Kilián Frigyesnek adta át, míg kiadványait megtartotta és külön «Kilián György kiadóhivatala» cégen kezelte 1873-ig. Ekkor kiadványait is fiára hagyta és a kiadóhivatal cége megszűnt.

A hatvanas évek végén az Eggenberger-féle könyvkereskedés új tulajdonosai, Hoffmann Alfréd és Molnár János is a könyvkiadók sorába léptek. Különös súlyt fektettek a jogi, gazdasági és tanügyi irodalomra. Kiadványaikat a kilencvenes években az «Athenaeum» vette meg.

Horovitz Fülöp, ki a hatvanas években a Magyar Mihály-féle könyvkereskedést vette át, kizárólag a tudományos antiquáriumot kultiválta. Hogy ki volt ő a magyar könyvkereskedelemnek és a tudományos világnak, azt leghívebben a «Magyar Könyvszemle» 1886. évi folyamában megjelent nekrológból tudjuk meg, mely többek között így méltatja működését: «A tudományos világban országszerte ismert egyéniség volt, kivel az újabb hazai kulturtörténetnek egy fejezete szállott sírba. A magyarországi könyvgyűjtés történetét az utolsó félszázadban

senki sem ismerte úgy mint ő, ki a hazai könyvgyűjtési mozgalmakban, mint könyvkereskedő, becsüs, közvetítő és bibliográf évtizedeken át tevékeny részt vett. Ezeknek történetét megírni az ő emléke nélkül, ma alaposan alig lehet. Egyike volt ő azon keveseknek nálunk, ki alapos készültséggel, az egyetemi orvostudományi tanfolyam befejezése után lépett az antiquáriusi pályára, melyen mint szakférfiú tisztelt nevet vívott ki magának s buzgalma és ismeretei által a hazai antiquáriátust európai színvonalra emelte.» Halála után fia, Horovitz Lajos folytatta az üzletet, ki kora ifjúságától atyja oldala mellett működött s így csak természetes, hogy szintén nagy és alapos ismeretei lehettek a tudományos antiquárium terén. 1905-ben az üzlet feloszlott.

1871-ben Tettey Nándor, Pfeifer Istvánnal szövetkezve, alapított «Tettey Nándor és Társa» cégen könyvkereskedést. Pfeifer István azonban 1879-ben kilépett és ez évben elhalálozott bátyja, Pfeifer Ferdinánd üzletét vette át. 1883-ban belépett mint társ Benkő Gyula. Jelen-tékeny kiadványaik is voltak, melyeket Benkő Gyula 1885-ben megvett és «Tettey-féle könyvkiadóhivatal» cég alatt kezelte.

1872-ben Zilahy Sámuel alapított könyvkereskedést, melyet rövid idő alatt a számottevőbb üzletek sorába emelt. Nemcsak mint kiváló szortimenter, de mint könyvkiadó is igen jó szolgálatot tett a magyar irodalomnak. 1887-ben üzletét feloszlatta és kiadványait részben a Singer és Wolfner cégnek, részben az Eggenberger-féle könyvkereskedésnek, részben pedig a Pallas r. t.-nak adta el.

Tipikus alakja volt a magyar könyvkereskedelemnek Méhner Vilmos, ki 1872-ben mint házaló könyvkereskedő kezdte meg működését. Eleinte füzetes, olcsó gyűjteményekkel foglalkozott, később már olcsó könyvekkel is. Ez irányú munkásságát értéktelen regényekkel kezdte, de fokozatosan a komolyabb és értékesebb irodalomra tért át. Az «Athenaeum»-tól megszerezte a jogot Petőfi Sándor költeményei illusztrált kiadásának füzetekben való terjesztésére; ezt csakhamar követték Ribáry Ferenc «Képes világtörténete», György Aladár «A föld és népei» című műve, Vörösmarty Mihály, Tompa Mihály, Garay János, Vas Gereben stb. művei. Tankönyvei is voltak, melyeket országszerte használták. Ő volt az első, ki népiesebb irányú hetilapot adott ki, a «Képes Családi Lapok»-at, melynek nagy sikere volt és rövidesen a legolvasottabb hetilappá lett. 1895-ben kiadványait a «Franklin-Társulat» vette meg.

A «Franklin-Társulat» 1873-ban alakult Heckenaszt Gusztáv üzleteiből. A vállalat egyik főfeladata mindenekelőtt az volt, hogy elődjének nyomdokain haladjon és hírnevét tovább ápolja. Ezt szem előtt tartva, kezdte meg nagyarányú működését. Első vállalkozása a Gyulai Pál szerkesztésében megindított «Olcsó Könyvtár» volt s hogy helyes szempont vezérelte ezen vállalkozásnál, arról fényes bizonyítást tesz az eddig megjelent 1700 szám. Nagy elismerésre találtak a következő kiadványok: «Filozófiai Írók Tára», «Történelmi Könyvtár», «Magyar Remekírók», a «Corpus Juris Hungarici» millenniumi kiadása, mely törvénygyűjtemény páratlanul áll a világirodalomban; továbbá a Nagy-Nemes-féle «Magyar viseletek története», Verne Gyula műveinek jogosított magyar fordítása, az «Ókori Lexikon», az «Egyetemes irodalomtörténet» és a «Modern festők».

1904-ben végbement a Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) céggel a fuzió s ezzel egy új éra kezdődött a «Franklin-Társulat» beléletében. Ezen új érában egyik nagyobb vállalkozás a másikat érte. Ilyen nagyobb irodalmi vállalkozások a «Magyar Regényírók», a Malonyay Dezső szerkesztette «Magyar nép művészete», a historailag nagy értékű «Árpád és az Árpádok» és Mikes Kelemen törökországi levelei-nek illusztrált díszkiadása. A legújabb vállalkozások között említendő az «Ismeretterjesztő Könyvtár», «A Hatályos Magyar Törvények Gyűjteménye», «A Franklin Kézi Lexikona», a «Kultura és Tudomány». Nagy érdemeket szerzett az utóbbi időben a jogi és orvosi irodalom fejlesztése körül.

A Lampel Róbert-féle könyvkereskedést 1874-ben Wodianer Fülöp vette meg és «Lampel R.-féle könyvkereskedés (Wodianer F., később és Fiai)» cég alatt vezette tovább. Wodianer Fülöp, mint könyvkiadó – úgy mint elődje – különösen a tanügyi irodalom terén tűnt ki. 1876-ban a könyvkiadóvállalat és könyvkereskedés önálló vezetését legidősebb fiára, Wodianer Arthurra bízta, míg ő és két másik fia a nyomdát és az újságkiadóhivatalt vezették. Wodianer Fülöp volt az, ki nálunk az első függetlenségi politikai napilapot adta ki. A lap «Magyarország» címen jelent meg, de erős hangja miatt csakhamar betiltották. Későbbben azután megindította a «Budapest» című politikai napilapot. Wodianer Arthur pedig fejlesztette a könyvkiadóvállalatot. Az ő idejében indult meg Radó Antal szerkesztésében a «Magyar Könyvtár», a «Remekírók Képes Könyvtára», «Művészeti Könyvtár», az ifjúság számára «Benedek Elek Kis Könyvtára».

Bucsánszky Alajos üzlete 1876-ban Rózsa Kálmán tulajdonába ment át és «Rózsa Kálmán és neje» cég alatt folytatta. Kezdetől fogva a népies iratok és naptárak kiadásával foglalkozott és különösen naptárai révén e cég ma már szinte fogalom a magyar néposztály körében. 1913 óta a «Szent-István-Társulat» tulajdona.

1885-ben Singer Sándor és Wolfner József megalapította a «Singer és Wolfner» céget, mely ma tekintélyes könyvkiadócég hírében áll. Mint könyvkiadók különösen a szépirodalom és az ifjúsági irodalom terén fejtettek ki nagyszabású tevékenységet. Szépirodalmi vállalkozásaik sorát az «Egyetemes Regénytár»-ral kezdték meg. Piroskötésű, ízléses, olcsó köteteivel csakhamar megnyerte a magyar olvasóközönséget. Szépirodalmi kiadványaik elsőrangú írók művei: Beniczky Lenke, Bródy Sándor, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc, Krúdy Gyula, Szomaházy István. Utazási irodalmunkat pedig Gáspár Ferenc «A föld körül» című hat kötetes művével gazdagították.

Nagyobb vállalatok még Budapesten: Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság (1884 óta). Legnevezetesebb kiadványa a «Pallas Nagy Lexikona». Hornyánszky Viktor (1872 óta), a Magyar Földrajzi Intézet Részv.-Társ. (1890 óta), Kókai Lajos (1873 óta), ifj. Nagel Ottó (1877 óta), Grill Károly könyvkiadóvállalata (1905 óta) és az Univerzitás (1912 óta).

Vidéken számottevő könyvkiadó volt ebben a korszakban Stampfel Károly Pozsonyban. 1871-ben megvette a Wigand Károly-féle könyvkereskedést és mindjárt mint könyvkiadó kezdte meg működését. Egymásután adta ki nagyobb vállalatait: «Magyar Helikon», «Magyar Nők Életrajzai», «Kortársaink», «Magyar Sion Őrei», «Magyar Ifjúság Könyvesháza», «Hazafias Könyvtár», «Nemzetünk Nagy Költői», «Tudományos Zsebkönyvtár». Azonkívül számos tankönyvet is adott ki.

Ha figyelemmel végigkísérjük az egyes cégek működését, tisztán áll előttünk a magyar könyvkereskedelem kifejlődése. Minél több könyvkereskedés és könyvkiadóvállalat alapított, annál inkább szaporult az irodalom s ezzel természetesen az olvasóközönség is. Ma Budapesten körülbelül 100, vidéken pedig 400 könyvkereskedő van, tehát van irodalom és van olvasóközönség.

A magyar könyvkereskedelem utolsó évtizedének legnevezetesebb eseményét azonban nem hagyhatjuk megemlékezés nélkül. Ez a Budapest 1913-ban megtartott nemzetközi könyvkiadói kongresszus, melyen sok olyan dolgot vitattak meg, melyek a könyvkereskedelem jövőbeli fejlődését fogják irányítani.